

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'ÂN'DA DÜŞÜNME ANLAMINDA
KULLANILAN KELİMELEİN FİLOLOJİK
TAHLİLİ

Yüksek Lisans Tezi

Elif OKUR

İZMİR-2018

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'ÂN'DA DÜŞÜNME ANLAMINDA
KULLANILAN KELİMELEİN FİLOLOJİK
TAHLİLİ

Yüksek Lisans Tezi

Elif OKUR

DANIŞMAN: Dr. Öğr. Üyesi İZZET MARANGOZOĞLU

İZMİR-2018

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Kur’ân’da Düşünme Anlamında Kullanılan Kelimelerin Filolojik Tahlili**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih: 20/09/2018

Elif OKUR

TS EN ISO
9001:2015

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ SINAVI TUTANAK FORMU

Dok. No: FR/604/21

İlk Yayın Tar.: 03.10.2017

Rev. No/Tar.: 00/..

Sayfa 1 / 1

GÖNDEREN : **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalı Başkanlığı
GÖNDERİLEN : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalımız Yüksek Lisans Programı öğrencisi **Elif OKUR** ile ilgili Tez Sınav Tutanağı aşağıdadır.

Tarih: **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalı Başkanı
Prof. Dr. Saffet KÖSE

Sayı :

İmza

SINAV TUTANAĞI

Tez Sınav Jürimiz tarafından incelenen “**Kur’ân’da Düşünme Anlamında Kullanılan Kelimelerin Filolojik Tahlili**” başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili olarak jürimiz **20.09.2018** tarihinde toplanmış ve adı geçen öğrenciyi Tez Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonucunda adayın tezi hakkında ~~OYÇOKLUĞU~~ / OYBİRLİĞİ ile aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL

Kabul Edilen Yüksek Lisans tezi:

- i) Bilime yenilik getirmiştir
ii) Yeni bir bilimsel yöntem geliştirmiştir
iii) Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamıştır
iv) Uygulama yapmıştır (sadece Yüksek Lisans'ta geçerlidir)

RED

DÜZELTME *

Tez Sınav Jürisi	Unvanı ve Adı Soyadı	İmzası
Tez Danışmanı	Dr. Öğr.Üyesi İzzet MARANGOZOĞLU	
Üye	Dr. Öğr.Üyesi Eyup AKŞİT	
Üye	Dr. Öğr.Üyesi Hesham Moahmed Ibrahim MOTOWA	
Üye		
Üye		

Eki : Tez Değerlendirme Formu (Her bir jüri için).

* Tez sınavında düzeltme kararı verilmesi halinde jüri tarafından öngörülen düzeltmelere ilişkin bir jüri raporu eklenmelidir. Düzeltmeler için Ek süre her defasında en fazla yüksek lisans öğrencileri için 3 ay, doktora öğrencileri için 6 aydır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

KUR'ÂN'DA DÜŞÜNME ANLAMINDA KULLANILAN KELİMELERİN FİLOLOJİK TAHLİLİ

Elif OKUR

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Kur'ân indiriliş amacı itibariyle insanların akıllarını kullanmalarını, düşüncelerini, anlayıp öğüt almalarını hedeflemektedir. Bundan dolayı Kur'ân'da düşünme ifade eden “tedebbür”, “tefekür”, “tezekkür”, “tefakkuh”, “tefehüm”, “taakkul”, “teemmül”, “nazar”, “basar”, “rü'yet” ve “i'tibar” lafızları pek çok kez kullanılmaktadır. Bu lafızlar ortak bir eylemi ifade etseler de mana nüansları bakımından farklılık göstermektedirler. Bu lafızların her birinde düşünme eyleminin gerçekleşme şekli ve aşamaları değişmektedir.

Çalışmamızda “işin akıbetine bakmak” manasındaki tedebbür lafzı esas alınarak, saydığımız düşünme lafızları arasındaki ince nüansları göstermeye çalıştık. Arap dilinde ve Kur'ân'da bu lafızların hangi kalıplarda kullanıldığını ve nasıl manalar kazandığını araştırdık.

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmamızın konusu, amacı, yöntemi ve kaynaklarına yer verdik. Birinci bölümde tedebbür kavramını inceledik. Bu kavramın Arap dilinde, Kur'ân'da ve hadislerde nasıl kullanıldığını araştırdık. Tedebbür lafzının Kur'ân'daki kullanımlarıyla ilgili müfessirlerin görüşlerine değindik. İkinci bölümde tedebbürle yakın anlamlı olan düşünme lafızlarının Arap dilinde ve Kur'ân'daki mana farklılıklarını inceledik. Üçüncü bölümde ise Kur'ân'da kullanılan düşünme duyuları olarak sadr, kalp, fuâd ve lübb lafızlarını inceledik. Bu lafızlar arasındaki nüansları belirleyip Arap dili ve Kur'ân'daki kullanım şekillerini araştırdık. Sonuç kısmında ise çalışmamızda ulaştığımız neticeleri, bunlarla ilgili birtakım değerlendirmeleri ve önerileri zikrettik.

Anahtar Kelimeler: Tedebbür, Tefekür, Tezekkür, Teakkul, Teemmül.

ABSTRACT

Master's Thesis

THE PHILOLOGICAL ANALYSIS OF THE WORDS USED IN THE QUR'AN IN THE SENSE OF THINKING

Elif OKUR

İzmir Kâtip Çelebi University

Institute of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences

The Qur'an, by the purpose of its descent, aims that people use their minds, think, understand and take advice. Therefore, the words which give the meaning of thinking in the Qur'an like "tadabbor" (*looking to the end or results of the works*) "tafakkur" (*thinking, contemplating, meditation*), "tazakkur" (*to talk about a problem or think*), "tafakkuh" (*the study about the Islamic law that profits from the main sources about religion and world acts, the fully laid down rules*), "tafahhum" (*to work for deeper understanding*), "taakkul" (*using your mind to learn useful things*), "taammul" (*to think more detailed about a problem or issue*), "nazar" (*to look for purpose of thinking or understanding*), "basar" (*sight, vision, insight*), "ro'yat" (*seeing*) and "i'tibar" (*to take lessons*) are being used many times. Although these words express a common action, they differ by the nuances of their meanings. The realization way of the thinking action and its phases, change in each one of these words.

In our work we based on "tadabbor" word which means "looking to the end or results of the works" and tried to show the small nuances between the "words of thinking" that we mentioned above. We searched the form of these words and the meanings they gain in Arabic language and the Qur'an.

Our work consists of introduction, three parts and conclusion. The topic, purpose, method and sources of our work are included in the introduction part. In the first part we discussed the words of "Tadabbor". We explored its usage in Arabic language, Qur'an and "Hadith". We referred to "Mufasser"s (*The writer of a commentary on the Qur'an.*) opinion about the usage of "Tadabbor" word in the

Qur'an. In the second part, we have discussed the meaning differences of “thinking words” in Arabic language and Qur'an that have close meaning to “Tadabbor” word. In the third part, we analyzed “sadr” (*chest*) , “kalb” (*heart*) , “fuad” (*chest or heart*) and lubb (*inner, essence*) words which used as senses of thinking in the Qur'an. We identified the nuances between these words and studied their usage in Arabic language and the Qur'an. In the conclusion part, we made mention of the results being reached in our study and some assessments and suggestion related.

Keywords: Tadabbor, Tafakkur, Tazakkur, Taakkul, Taammul.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
TEZ SINAV TUTANAĞI.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	1
1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
1.3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	3
1.4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1. TEDEBBÜR KAVRAMININ ARAP DİLİNDE VE KUR'ÂN'DA ANLAM BOYUTLARI.....	6
1.1. TEDEBBÜR KAVRAMININ ARAP KELAMINDAKİ ANLAMLARI	6
1.1.1. TEDEBBÜR LAFZININ KUR'ÂN'DAKİ ANLAMLARI.....	11
1.2. MÜFESSİRLERE GÖRE TEDEBBÜR KAVRAMI.....	14
1.3. HADİSLERDE TEDEBBÜR KAVRAMI	19
İKİNCİ BÖLÜM.....	23
1. TEDEBBÜR KAVRAMIYLA YAKIN ANLAMLI LAFIZLAR.....	23
1.1. TEFekkÜR.....	23
1.2. NAZAR.....	27

1.3. BASAR	34
1.4. TAAKKUL	42
1.5. TEFEKKUH.....	54
1.6. TEFEHHÜM.....	59
1.7. TEZEKKÜR.....	62
1.8. TEEMMÜL.....	73
1.9. İ‘TİBÂR.....	76
1.10. RÜ’YET.....	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	87
1. KUR’ÂN’DA DÜŞÜNME DUYULARININ FİLOLOJİK TAHLİLLERİ.....	87
1.1. SADR.....	87
1.2. KALP.....	93
1.3. FUÂD.....	102
1.4. LÜBB.....	105
SONUÇ.....	111
KAYNAKÇA.....	113
ÖZGEÇMİŞ.....	118

KISALTMALAR

a.s. : Aleyhisselâm

b. : İbn

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

h. : Hicri

Hz. : Hazreti

nşr. : Neşreden

ö. : Ölümü

s. : Sayfa

ss. : Sayfalar

s.a.v. : Sallallahualeyhivesellem

sy. : Sayı

r.a. : Radiyallahu anhu / anha

thk. : Tahkik eden

tsz. : Tarihsiz

vd. : Ve diğerleri

ÖNSÖZ

Allah insanı düşünebilen bir varlık olarak yaratmış, böylece onu diğer varlıklardan üstün kılmıştır. Kur'ân'da çeşitli kavramlarla birçok ayette insanlardan bu düşünme yetilerini kullanmaları istenmektedir. Allah'ın ısrarla insanları düşünmeye davet etmesi, Kur'ân'ın bilinçli bir şekilde okunması gerektiğini göstermektedir.

Arapça'da düşünmeyi ifade eden kelimeleri tedebbür, tefekkür, taakkul, tefakkuh, tefekkür, tezekkür, nazar, basar, rü'yet, i'tibar ve teemmül olarak sıralayabiliriz. Kur'ân'da düşünme anlamında kullanılan kelimelerin filolojik tahlili konulu çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, metodu ve kaynaklarına yer verilmiştir.

Çalışmamız Kur'ân'da düşünme anlamında kullanılan kavramlardan biri olan tedebbür kavramı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Türkiyede tedebbür kavramı hakkında detaylı bir çalışma olmaması bizi bu kavramı araştırmaya sevk etmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümde Kur'ân'da kullanılan düşünme lafızlarından biri olan tedebbür ve türevleri incelenerek Kur'ân'da kullanıldıkları manalar tespit edilmiştir. Daha sonra tedebbür lafzının Arap şiiri ve hadislerdeki kullanımları araştırılmıştır. İkinci bölümde tedebbür ile yakın anlamlı olan on düşünme lafzı için de aynı metod uygulanmıştır. Üçüncü bölümde ise Kur'ân'da düşünme duyuları olarak kullanılan dört lafız incelenmiştir.

Yaptığım çalışmada öneri ve eleştirileriyle beni yönlendirerek tezimin ortaya çıkmasında katkılarını esirgemeyen değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İzzet MARANGOZOĞLU'na, gösterdikleri ilgi ve destekleri için Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı hocalarıma ve değerli arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Elif OKUR

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kur'ân, Arap diliyle indirilmiştir. Bu da Arap dilinde bazı lafızlara İslâmi bir boyut kazandırmıştır. Dolayısıyla bu durum lafızların manalarında değişikliğe sebep olmuştur. Kur'ân'ın lafızlarını doğru anlayabilmek için Arapların hayatını, düşünme yollarını, eşyaya bakış açılarını, olayları anlama biçimini bilmek gerekir. Bu da onların kelimelerindeki dilsel müfredatları araştırmakla gerçekleşir.

Arap dilbilimi İslamiyet'ten önce başlamış ancak İslâmiyet'in ilk dönemlerinde sistematik bir hal almıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra karşılaşılan problemler dilbilim çalışmalarını zorunlu hale getirmiştir.¹ Fetih hareketleriyle birlikte İslâm toplumunun genişlemesi ve yabancı unsurların İslâm dinine girmesiyle Arap dili safiyetini kaybetmeye başlamıştır. Bu da Arapça'yı anlayanların oranında azalmaya sebep olmuştur.² Sahâbe döneminde başlayan Kur'ân lafızlarıyla ilgili çalışmaların temelini Kur'ân'ın harekelenmesi ve anlamı bilinmeyen kelimelerin açıklanmasıyla ilgili çalışmalar oluşturmaktadır. İbn Abbas (ö. 68/687-88)'ın Kur'ân'da geçen garip kelimeleri Arap şiirine dayandırarak açıklaması ve Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688)'nin Kur'ân'ı harekelenmesi bu amaçla yapılmış ilk dilbilim çalışmalarıdır.³

İslâmiyet'in ilk dönemlerinden günümüze kadar yapılan Arap dilbilim çalışmaları Kur'ân'daki kavramların daha iyi anlaşılması ve ayetlerdeki ilahî muradın en uygun şekilde anlaşılması için yapılan çalışmalardır. Bu çalışmaların

¹ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2010, s. 74.

² Abdülhamit Birişik, "Tefsir", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, c. XL, s. 287.

³ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 74.

sağlıklı bir şekilde yapılması, Arapçanın gramerine, belâgatına ve kelime zenginliğine vakıf olmakla mümkündür. Nitekim Kur’ân lafızlarını, Arapların şiirlerinden, kelimelerinden ve bilinen yaygın lügatlarından deliller getirerek açıklayan lugavî tefsirler bu amaçla yazılmış eserlerdir.⁴ Bu bağlamda Kur’ân’ın; Garîbu’l-Kur’ân, Meâni’l-Kur’ân, Mecâzu’l-Kur’ân, Vücûh ve Nezâir gibi ilimler Kur’ân’ın anlaşılmasına katkıda bulunmak için ortaya çıkmıştır.

Çalışmamızın konusu “Kur’ân’da düşünme anlamında kullanılan kelimelerin filolojik tahlili”dir. “Düşünmezler mi?”⁵, “aklınızı kullanmayacak mısınız?”⁶, “Görmez misin?”⁷, “ibret almıyor musunuz?”⁸ gibi hitaplar Kur’ân’ın sürekli vurguladığı ve pek çok bağlamda kullandığı lafızlardır. Düşünmeye teşvik eden Kur’ân ayetlerine bakıldığında bu düşünme eyleminin, insanları Allah’a kulluğa götürecektir. Bu bağlamda söz konusu lafızların doğru anlaşılmasının ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Kur’ân’ı doğru anlamak Kur’ân’ın kullandığı kelimeleri doğru anlamaktan geçer. Kur’ân’da düşünme anlamında pek çok kavram kullanılmaktadır. Araştırmamızın konusunu teşkil eden Kur’ân’da düşünmeyi ifade eden kelimeler, yakın anlamlı kelimelerdir. Ancak Tedebbür, tefekkür, tezekkür, taakkul, tefakkuh, tefehhüm, i’tibâr, basar, nazar, rü’yet olarak sıralayabileceğimiz bu lafızlar, mana itibariyle birbirinin aynısı olmayıp ince nüanslar içermektedir. Zira her lafzın türediği kökün farklı olması, ifade ettiği mana itibariyle de farklılıklar içerdiğini göstermektedir.

Kur’ân bu düşünme lafızlarını “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ”⁹, “أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا”¹⁰, “أَفَلَا يَنْظُرُونَ”¹¹, “أَفَلَا تَعْقِلُونَ”¹² gibi pek çok şekilde farklı bağlamlarda kullanmaktadır. Bir ayette tefekkür

⁴ İzzet Marangozoğlu, “Beyânî Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi”, *Mizânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sy. 2, 2016, s. 18.

⁵ 23/Mü’minûn, 68.

⁶ 23/Mü’minûn, 80.

⁷ 22/Hac, 18.

⁸ 11/Hûd, 24.

⁹ 4/Nisâ, 82.

¹⁰ 30/Rûm, 8.

¹¹ 88/Gâşiye, 17.

¹² 23/Mü’minûn, 80.

lafzı kullanılırken başka bir ayette tedebbür lafzının kullanılması bu lafızların özü itibariyle farklılıklar arz ettiğini göstermektedir.

Arap dilinin taşıdığı ince ayrıntılar ne yazık ki çevirilerde kaybolmakta, o incelikleri özellikle meallerde fark edememekteyiz.

Araştırmamızın amacı; Kur'ân'da kullanılan düşünme kavramları arasındaki ince nüansları belirlemektir. Ayrıca bu lafızların Kur'ân'ın inişiyle geçirdiği farklılaşmayı ve kendi aralarındaki farklılıkları göstererek Cahiliye döneminde, Arap şiirinde ve Kur'ânî bağlamda kazandıkları manaları ortaya koymaktır.

1.3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda başta tedebbür lafzı olmak üzere Kur'ân'da düşünme anlamında kullanılan kelimeler filolojik olarak incelenmiştir. Filoloji hakkında kısa bir bilgi vermek gerekirse; köken itibariyle philo (seven), log (dil) kelimelerinden oluşan philology/filoloji, sözlükte “dil sevgisi” anlamına gelmektedir. Filolojinin tanımı, işlevi ve uygulama alanında birlik yoktur.¹³ Filoloji yazılı metinleri yorumlayarak toplumun kültürü hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Geçmiş uygarlıkları tanımayı amaçlayarak günümüze ulaşan metinleri yorumlar.¹⁴

Günümüz Arapçasında filolojiye karşılık fikhulluga ifadesi kullanılmaktadır. İbn Fâris, “*es-Sâhibî fî fikhi'l-luga ve süneni'l-'Arab fî kelâmihâ*” adlı eseriyle fikhulluga ismini eserinde kullanan ilk dilci olmuştur.¹⁵

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tedebbür kavramının lügat manaları, türevleriyle birlikte incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak düşünme lafızlarının sözlüklerde ve Arap şiirinde nasıl kullanıldığı incelenmiş ve en eski Arapça sözlüklerden başlayarak seçtiğimiz on Arapça sözlüğe başvurulmuştur. Ayrıca dildeki kuralları ve kullanımları barındırmasından dolayı Cahiliye şiirinden yararlanılmıştır. Cahiliye dönemi şiirlerinden istifade etmemiz, o dönemin zihin yapısını anlamamız açısından önemlidir. Böylelikle kelimelerin Arapların yaşantısında nasıl manalar taşıdığı ve bu lafızların Kur'an'da hangi manalarda kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Kur'ân'ın inmesiyle tedebbür lafzının

¹³ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 44.

¹⁴ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 52.

¹⁵ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 47.

uğradığı değişiklikleri görmek için türevleriyle birlikte bu kavramın geçtiği tüm ayetler incelenmiştir. Bunun akabinde Hz. Peygamber'in hadislerinde ve sahabenin sözlerinde bu lafzın hangi manalarda kullanıldığı araştırılmıştır.

İkinci bölümde tedebbür kavramına yakın anlamlı on lafız aynı metodla incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Kur'ân'da adı geçen sadr, kalp, fuâd, lübb şeklinde dört düşünme duyusu incelenmiştir. Aynı metodla bu kavramların sözlüklerde, şiirlerde, Kur'ân'da ve hadislerdeki kullanımları araştırılmıştır.

1.4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmamız filolojik bir tahlil olduğu için kaynaklarımız sözlükler, şiirler, tefsirler ve hadislerden oluşmaktadır. İlk Arapça sözlük olan Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)'in *Kitâbu'l-'Ayn* isimli eserinden başlayarak, İbn Düreyd (ö. 321/933)'in *Cemheretü'l-Luga*, Ezherî (ö.370/980)'nin *Tehzîbü'l-luga*, Cevherî (ö. 393/1003)'nin *es-Sihâh*, İbn Fâris (ö. 395/1005)'in *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga* ve *Mücmelü'l-luga*, Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108)'nin *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, Zemahşeri (ö. 538/1143)'nin *Esâsu'l-Belâğa*, İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l-'Arab* ve Zebîdî (ö. 1205/1791)'nin *Tâcü'l-'arûs* adlı eserine başvurulmuştur. Bunun yanında gerekli görülen yerlerde diğer Arapça sözlüklerden de yararlanılmıştır.

Kavramların Kur'ân'daki kullanımlarını araştırırken dirayet tefsirlerinin yanı sıra rivayet tefsirlerinden de istifade edilmiştir. Ferrâ (ö.207/822)'nin *Meâni'l-Kur'ân*, Taberî (ö. 310/923)'nin *Câmi'u'l-beyân*, Begavî (ö. 516/1122)'nin *Me'âlimü't-tenzîl*, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf*, Râzî (ö.606/1210)'nin *Mefâtihu'l-gayb*, Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, İbn Kesîr (ö. 774/1373)'in *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, Mahallî (ö. 864/1459)-Süyûtî (ö. 911/1505)'nin *Tefsîrü'l-Celâleyn*; Ebüssuûd (ö. 982/1574)'un *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, Şevkânî (ö. 1250/1834)'nin *Fethu'l-kadîr*, Âlûsî (ö. 1270/1854)'nin *Rûhu'l-me'ânî* ve İbn Âşûr (ö. 1284/1868)'un *et-Tahrîr ve't-tenvîr* tefsirleri en fazla kullanılan tefsirlerdir.

Bunun yanısıra “el-Vücûh ve'n-Nezâir” ve “Mecâzu'l Kur'ân” gibi Kur'ân lafızlarını inceleyen eserlerden de faydalanılmıştır.

Çalışmamızda yararlandığımız diğer önemli kaynaklar ise; Âdil Abdulcebbâr Zâid'in, *Mu'cemu elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife fi'l-lugati'l-'arabiyye* adlı eseri ve Hasan el-Mustafavî'nin, *et-Tahkîk fi kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*'dir.

Çalışmamız içerisinde geçen ayetlerin mealleri için, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan “*Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*”inden istifade edilmiştir.

Çalışmamızın taslağını oluşturmada; 2008 yılında Riyad'da düzenlenen ve 2009 yılında kitap olarak basılan, “*Mefhûmu't-Tedebbür*” I. Uluslararası Kur'ân-ı Kerîm'i Tedebbür Çalıştayı önemli bir yer teşkil etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEDEBBÜR KAVRAMININ ARAP DİLİNDE VE KUR'ÂN'DA ANLAM BOYUTLARI

1.1. TEDEBBÜR KAVRAMININ ARAP KELAMINDAKİ ANLAMLARI

“تَدَبَّرَ” kavramı, “دَبَّرَ” fiilinden türemiştir. “تَفَعَّلَ” babında, “تَدَبَّرَ” fiilinin masdarıdır. Bu babın en önemli özelliği bu kalıba giren fiillerin bir süreç içerisinde meydana geldiğini (tekellüf) ifade etmesidir. Dolayısıyla bu durum tedebbür faaliyetinde ve bahsedeceğimiz diğer düşünme faaliyetlerinin her birinde belli bir süreç ve çabanın olduğunu göstermektedir. “تَدَبَّرَ” Tedebbür kavramının anlam alanını belirlememiz için bu kavramın köküne inip ona çeşitli açılardan bakmamız gerekmektedir.

“دَبَّرَ” fiili sözlüklerde, bir şeyin arkası, sonu, aşmak, geçmek, tabi olmak, ardından gelmek, gitmek, ayrılmak, işleri düzenlemek manalarına gelmektedir.

“دَبَّرَ” ve “تَدَبَّرَ” formlarında gelen bu lafız, bir şeyin arkası فُجِّلَ (ön)’ün zıttı, sonu¹⁶, manasında çoğul hali “أَدْبَارٌ” şeklinde gelmektedir. Bu manalara binaen, okun hedefi aşır arkasına düşmesi “دَبَّرَ السَّهْمُ الْهَدَفَ” tabiriyle anlatılırken, kişinin sözü kulak

¹⁶ Halîl b. Ahmed Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk., Abdulhamid Hindavi, Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, c. 2, s. 5; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, c. 1, s. 299; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk., Ahmed Abdülgafûr Attâr, Kahire, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1956, c. 2, s. 653; Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk., Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1979, c. 2, s. 324; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk., Safvan Adnan Davudi, Dimeşk, Dâru'l-Kalem, Beyrut, ed-Dâru's-Şamiyye, 2009, s. 306; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğâ*, thk., Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, c. 1, s. 277; Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukarrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut, Dâr Beyrut, 1955, c. 4, s. 268; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dârü'l-hidâye, c. 11, s. 251; Muhammed Dâvud, *Mu'cemu'l-furûku'd-delâliyye fi'l-kur'ân'il-Kerîm*, Kahire, Dâru Garîb, 2008, s. 75.

ardı etmesi “جَعَلَ فُلَانٌ قَوْلِي دَبْرَ أُذُنِهِ” tabiriyle anlatılmaktadır. Namaza son vakitlerinde gelen kişiye de “دُبْرِي” denilmektedir.¹⁷

Cahiliye şairlerinden İmruülkays Muallakat şiirlerinden biri olan şu beytinde, ava çıktığı atının özelliklerinden bahsederken bu lafzı “arka” anlamında kullanmaktadır¹⁸:

مَكْرٍ مَفْرٍ مُقْبِلٍ مُدْبِرٍ مَعَا***كُجْمُودٍ صَخْرٍ حَطَّهَ السَّيْلُ مِنْ عَلٍ

“Anında hücum eden, **geri çekilen**, ileri geri (bir öne ve bir arkaya) manevra yapabilen,

Selin yüksekten yuvarladığı sert bir kaya gibi süratli ve sağlam atımla...”

Başka bir beyitte de aynı manadaki kullanıma rastlamaktayız¹⁹:

يَدَاهَا كَأُوبِ الْمَاتِحِينَ إِذَا مَشَتْ، ***وَرَجُلٌ تَلَّتْ دَبْرَ الْيَدَيْنِ طَرُوحُ

“Yürüdüğünde sanki elleri, su çekenlerin elleri kuyudan

Hızlıca ayakları geliyor ellerinin **ardından**.”

Kümeyt el-Esedî (ö. 126/744)’nin beytinde lafzın “bir şeyin sonu” manasında kullanıldığını görmekteyiz²⁰:

أَعْهَدَكَ مِنْ أَوْلَى الشَّيْبَةِ تَطْلُبُ***عَلَى دُبْرٍ؟ هَيْهَاتَ شَاؤُ مُعْرَبٍ

“Gençlik dönemini mi arzularsın ömrün **sona ererken**

Heyhat! O günler geçti.”

“الدَّبْرُ” lafzı Araplar tarafından en sert esen rüzgâra verilen isimdir. Kâbe’nin arkasından geldiği için bu ismi almaktadır.²¹ Bu nedenle Türkçe’ye kible yeli olarak çevirmeyi uygun gördük. Aşağıdaki beyitte şair, birlikteki askerlerin zırhlarını

¹⁷ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, thk., Muhammed Avaz Mur‘ib, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001, c. 14, s. 78; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 653; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, c. 2, s. 324; İbn Fâris, *Mücmelü’l-luga*, thk., Züheyr Abdulmuhsin Sultân, Beyrut, Müessesetu’r-Risâle, 1986, c. 2, s. 344; Zemahşeri, *Esâsu’l-Belâğa*, c. 1, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 268; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 11, s. 251.

¹⁸ İmruülkays b. Hucr, b. el-Hâris Âkilü’l-Mürâr, *Dîvân*, thk., Mustafa Abdüşşâfi, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2004, s. 119.

¹⁹ Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 11, s. 255.

²⁰ Kümeyt el-Esedî, *Dîvân*, thk., Muhammed Nebîl Tarîfî, Beyrut, Dâru Sâdir, 2000, s. 41.

²¹ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. 2, s. 6; Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, c. 14, s. 80; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, c. 1, s. 296; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 654; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, c. 2, s. 325; İbn Fâris, *Mücmelü’l-luga*, c. 2; s. 344; İsfahânî, *Müfredâtü’l-‘urfî’l-Kur‘ân*, s. 307; Zemahşeri, *Esâsu’l-Belâğa*, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 271; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 11, s. 258.

çıkarırken oluşan sesi, kible yeline maruz kalan başakların oluşturduğu sese benzetmektedir²²:

لَهَا زَجَلٌ كَحَفِيفِ الْحَصَادِ، *** صَادَفَتْ بِاللَّيْلِ رِيحًا دُبُورًا

“Geceleyin **kible yeline** rast gelmiş

Harman hıştırtısı gibi sesi var.”

“دَبَّرَ” fiilinden türeyen “دَابِرٌ” kelimesi ise mekân, zaman ve mertebe açısından geri kalan başkasına tabi olan anlamındadır.²³ “دَابِرٌ” lafzı “قَطَعَ” fiili ve türevleriyle birlikte kullanılarak soyu kesmek manasına gelmektedir. “قَطَعَ اللهُ دَابِرَهُمْ” yani “Allah onların soyunu kesti”.²⁴ Şiirlerde de bu kullanıma rastlamaktayız:

Cerîr (ö. 110/728) beytinde “جَدَّ اللهُ دَابِرَهُمْ” kalıbını kullanmaktadır²⁵:

أَلْ مَهَلَّبِ جَدَّ اللهُ دَابِرَهُمْ *** أَضْحَوْا رَمَادًا فَلَا أَصْلَ وَلَا طَرْفَ

“Allah Muhelleb ailesinin **soyunu kesti**

Kül oldular, onlardan geriye hiç bir şey kalmadı.”

Ma‘kil b. Huveylid’in beytinde “قَطَعَ دَابِرٌ” kalıbını kullandığını görmekteyiz²⁶:

وَمَا عَزَيْتُ ذَا الْحَيَاتِ، إِلَّا *** لَأَقْطَعَ دَابِرَ الْعَيْشِ الْخُبَابِ

“Kılıcımı kınından ancak

Güzel yaşamlarına **son vermek için** çıkardım”

Hâris b. Va‘le (ö. 100/718), “دَابِرٌ” lafzını aynı manada “حَزَّ” fiiliyle kullanmaktadır²⁷:

فَدَى لَكَمَا رَجَلِي أُمِّي وَخَالَتِي، *** غَدَاةَ الْكُلَابِ، إِذْ تُحَزُّ الدَّوَابِرُ

“Ayaklarım anneme ve teyzeme feda olsun

Soyları kurutan “Külab” savaşında”

²² Zebîdî, *Tâcü'l-‘arûs*, c. 11, s. 258.

²³ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-‘Ayn*, c. 2, s. 6; Cevherî, *es-Sihâh*, c.2, s. 653; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luga*, c. 2, s. 325; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur‘ân*, s. 307; İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, c. 4, s. 269; Mahmûd b. Muhammed et-Tanâhî el-Mısri, *Min esrâri'l-lugati fi'l-kitâbi ve's-sunne*, Mekke, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2008, s. 604.

²⁴ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-‘Ayn*, c. 2, s. 6; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 14, s. 81; Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c. 1, s. 277; İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, c. 4, s. 268; Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur‘ân ve'l-hadîs*, c. 2, s. 615; Hüseyin b. Muhammed ed-Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur‘ân*, thk., Abdulaziz Seyyid el-Ehl, Beyrut, Dâru'l-İlm, 1983, s. 172.

²⁵ Tanâhî, *Min esrâri'l-lugati*, s. 607.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, c. 4, s. 270.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, c. 4, s. 268.

“كأَمْسِ الدَّائِرِ” tabiri, bir şeyin geçmişte kaldığını, geçip giden dün gibi artık geri dönüşü olmadığını anlatmak için kullanılan bir kalıptır.²⁸

Asmaî (ö. 216/831)’nin beytinde “كأَمْسِ الدَّائِرِ” kalıbının kullanıldığını görmekteyiz²⁹:

وَأَبِي الَّذِي تَرَكَ الْمُلُوكَ وَجَمَعَهُمْ**بِصُهَاَبِ هَامِدَةَ، كَأَمْسِ الدَّائِرِ

“Benim babam ki kralları ve ordusunu

Suhab’ta **geride izleri kalmayacak şekilde** bozguna uğrattandır.”

Bu kalıba Şerîd es-Sûlemi’nin beytinde de rastlamaktayız³⁰:

وَأَلْفَدَ قَتْلُكُمْ تُنَاءً وَمَوْحَدًا**وَتَرَكْتُ مِرَّةً مِثْلَ أَمْسِ الدَّائِرِ

“Sizi birer ikişer öldürdüm

Ve Murra³¹’yı **geride izi kalmayacak şekilde** bıraktım.”

“أَدْبَرَ” yüz çevirip geri gitmek, sırtını dönmek anlamındadır. “تَدَابَرَ” lafzı da aynı şekilde sırt çevirmek³², ilişkiyi kesmek, ayrılmak³³ manalarına gelmektedir. “اسْتَدْبَرَ” lafzı aynı manada, kişinin başını bilmediği şeyin ardına yönelerek, o şeyin sonunu bilip ondan yüz çevirmesini ifade etmesi yönünden daha geniş bir anlam taşımaktadır.³⁴ Merhamet etmeyen ve başkasından yüz çeviren kişiye “رَجُلٌ أَدْبَرَ” denilmektedir.³⁵ “وَلَوْ هُمُ الدُّبَيْرُ” tabiri ise, savaşta kavmin yenildiğini bu yüzden arkasını dönüp gittiğini ifade etmektedir.³⁶

Kûfe dil âlimlerinden Sa‘leb (ö. 291/904)’in beytinde “مَدْبِرَةٌ” lafzının “sırt dönmek” anlamındaki kullanılışını görmekteyiz³⁷:

هَذَا يُصَادِيكَ إِفْبَالًا بِمَدْبِرَةٍ**وَذَا يُنَادِيكَ إِدْبَارًا بِإِدْبَارِ

²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 270.

²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 270.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 270.

³¹ Murra: Araplara ait bir kabile ismidir.

³² Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. 2, s. 6; Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, c. 14, s. 79; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 655; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, c. 2, s. 324; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur‘ân*, s. 307; Zemahşeri, *Esâsu’l-Belâğa*, c. 1, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 272.

³³ Tanâhî, *Min esrâri’l-lugati*, s. 606.

³⁴ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. 2, s. 6; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 655; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur‘ân*, s. 307; Zemahşeri, *Esâsu’l-Belâğa*, c. 1, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 270.

³⁵ İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, c. 2, s. 325; İbn Fâris, *Mücmelü’l-luga*, c. 2; s. 345; Zemahşeri, *Esâsu’l-Belâğa*, c. 1, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 272.

³⁶ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. 2, s. 5; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 269.

³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 270.

“(Dünyanın hali işte!)”

Bazısı yüz çevirir, **sırtını döner** sen ilgi gösterirken

Bazısı yönelir sana sen **sırtını dönmüşken**”

Hamza bin malik es-sadai kavmini ayıplarken “تَدَابِرٌ” lafzını aynı mana da kullanmaktadır³⁸:

أَأُوصِي أَبُو قَيْسٍ بَأَنْ تَتَوَاصَلُوا***وَأُوصِي أَبُوكُمْ، وَيَحْكُمُ أَنْ تَدَابِرُوا؟

“Ebu Kays birleşmeniz için vasiyet etti mi?

Babanız da vasiyet etti mi? O halde yazıklar olsun, siz **sırt çevirirseniz** birbirinize!”

A‘şâ (ö. 7/629) ise şarabından bahsettiği bir beytinde “اسْتَدْبِرُ” lafzını “bir şeyin arkasını getirmek” manasında kullanmaktadır³⁹:

تَمَرَّرْتُهَا غَيْرَ مُسْتَدْبِرٍ، ***عَلَى الشُّرْبِ، أَوْ مُنْكَرٍ مَا عَلِمُ

“Yudum yudum içtim şarabımı

Arkasını getirmeden veya bilinen(hakikatler)i inkâr etmeden”

“التَّدْبِيرُ” ise insanın işini düzenlemesi, işinin sonunu düşünmesidir. ⁴⁰ Ayrıca kişinin köleyi geriden; yani kendi ölümünden sonra hürriyetine kavuşturmasına “التَّدْبِيرُ” denilmektedir.⁴¹

Arapların bu lafzı farklı manalarda kullandıklarına rastlamaktayız: Cahiliye’de çarşamba gününe verilen “الدُّبَارُ” lafzı⁴² aynı zamanda malın çokluğuna da delalet etmektedir. Bundan dolayı malı çok olan kişi için “رَجُلٌ ذُو دُبْرٍ”, ifadesi kullanılmaktadır.⁴³ Ölen kişi için “دَابِرَ الرَّجُلِ”, ölümünden sonra kişinin sözünü birine rivayet etmek “دَبَّرْتُ الْحَدِيثَ” ifadeleriyle kullanılırken, kişinin yaşlanması da yine bu

³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 272.

³⁹ Meymûn b. Kays A‘şâ, *Dîvânü'l-A‘şâ el-kebîr*, nşr., Muhammed Hüseyin, Mısır, 1950, s. 35.

⁴⁰ Cevherî, *es-Sihâh*, c.1, s. 655; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luga*, c. 2, s. 325; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur‘ân*, s. 307; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 11, s. 265.

⁴¹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 2, s. 6; Cevherî, *es-Sihâh*, c.2, s. 655; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luga*, c. 2, s. 324; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur‘ân*, s. 307; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 273.

⁴² Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 2, s. 6; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 1, s. 296; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 654; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luga*, c. 2, s. 325; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 345; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 275.

⁴³ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 653; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luga*, c. 2, s. 326; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 345; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 274.

lafızla “دَبَّرَ الرَّجُلُ” şeklinde anlatılmaktadır.⁴⁴ Bunun yanı sıra baba tarafından soylu ve cömert olan kimse için “رَجُلٌ مُقَابِلٌ مُدَابِّرٌ” gibi ifadeler kullanılmaktadır.⁴⁵

Bu kavramın delalet ettiği manalar ışığında “تَدَبَّرَ” tedebbür kavramı; “işlerin akıbetini, varacağı yeri düşünmek”⁴⁶ ve “birinin, olmuş bitmiş işler üzerinde kafa yorması”⁴⁷ olarak anlaşılmaktadır. Zebîdî, bu manalara ek olarak tedebbürü “tefekkür etmek yani üçüncü bilgiyi elde etmek için iki bilginin elde edilmesi” şeklinde açıklamaktadır.⁴⁸

“Tedebbür” lafzının Arap şiirinde de işin sonuna bakmak, tefekkür etmek manasında kullanıldığını görmekteyiz⁴⁹:

وَلَا تَنْفُونَ الشَّرَّ حَتَّىٰ يُصِيبَكُمْ، *** وَلَا تَعْرِفُونَ الْأَمْرَ إِلَّا تَدَبَّرَا

“Başınıza gelene kadar şerden sakınmazsınız

Ancak **düşünerek** meseleyi kavrarsınız.”

1.1.1. TEDEBBÜR LAFZININ KUR’ÂN’DAKİ ANLAMLARI:

“Tedebbür” lafzı, Kur’ân’da bir şeyin arkası, sonu, aşmak, geçmek, tabi olmak, ardından gelmek, gitmek, ayrılmak ve işleri düzenlemek manasında kullanılmaktadır.

Bir şeyin arkası ve sonu manasında kullanılması:

Kur’ân’da beş defa “دَبَّرَ” şeklinde, on üç defa “أَدْبَارًا” çoğul şekliyle bu manada kullanılmaktadır:

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ

“Melekler, inkâr edenlerin suratlarına ve **arkalarına** vura vura, ‘Tadin bakalım yangın azabını!’ diyerek canlarını alırken bir görseydin!” (8/Enfâl, 50)

⁴⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 654; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi l-luga*, c. 2, s. 324; Zemahşerî, *Esâsü l-belâğa*, c. 1, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 4, s. 270-275.

⁴⁵ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi l-luga*, c. 2, s. 325; Zemahşerî, *Esâsü l-belâğa*, c. 1, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 4, s. 272; Zebîdî, *Tâcü l-‘arûs*, c. 11, s. 263.

⁴⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 654; Zemahşerî, *Esâsü l-belâğa*, c. 1, s. 278; İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 4, s. 273; Zebîdî, *Tâcü l-‘arûs*, c. 11, s. 265; Herevî, *el-Garibeyn Fi l-Kur’ân ve l-Hadîs*, c. 2, s. 615; Tanâhî, *Min esrâri l-lugati*, s. 603.

⁴⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu l-‘Ayn*, c. 2, s. 6.

⁴⁸ Zebîdî, *Tâcü l-‘arûs*, c. 11, s. 265.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 4, s. 273.

Başka bir ayette “أَدْبَارَ” şekliyle “secde arkaları” ile “namazların akabinde”⁵⁰, namazlardan sonra⁵¹” manası kastedilmektedir:

وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَأَدْبَارَ السُّجُودِ

“Gecenin bir kısmında ve secdelerin **ardından** da O’nu tenzih eyle.” (50/Kâf, 40)

Pek çok ayette yine bu manalarda kullanıldığını görmekteyiz. Onlardan bazıları şu şekildedir; *“O gün arkasını düşmana dönen kimse”*⁵²; *“فَلَا تُؤَلُّوهُمْ وَمَنْ يُؤَلِّمُ يَوْمَئِذٍ دُبْرَهُ”*; *“Kadın onun gömleğini arkadan yakalayıp yırttı.”*⁵⁴; *“Sen de arkalarından git!”*⁵⁵

Bu lafız Kur’ân’da yedi defa “وَأَلَّى مُدْبِرًا” kalıbıyla arkasını dönmek (أَدْبَرَ) manasında kullanılmaktadır:

يَوْمَ تُولُون مُدْبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ

“Öyle bir gün ki, **arkanızı dönüp kaçarsınız ama sizi Allah’tan kurtaracak hiçbir güç bulamazsınız!**” (40/Mü’min, 33)

Yüz çevirmek, sırtını dönmek, geri gitmek manasında kullanılması:

Kur’ân’da bu lafız “أَدْبَرَ” şeklinde fiil olarak dört defa, masdarı “إِدْبَارَ” şeklinde ise bir defa kullanılmaktadır.

⁵⁰Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Me’âtili’l-gayb*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, tsz., c. 28, s. 156; Ebüssüûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, tsz., c. 8, s. 134; Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî fî tefsîri’l-Kur’âni’l-azîm ve’s-seb’i’l-mesânî*, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, tsz., c. 26, s. 193; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, Tunus, Dâr Sahnûn, 1997, c. 26, s. 328.

⁵¹Ebü Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü’r-Risâle, 2000, c. 22, s. 377-380; Ebü Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, thk., Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman b. Cum’a ed-Damîriyye, Süleymân Müslim el-Hareş, Dâr Tayyibe, 1997, c. 7, s. 365; İbn Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, thk., Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, 1999, c. 7, s. 410; Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vîl*, thk., Abdürrezzâk el-Mehdî, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, tsz., c. 4, s. 395.

⁵² 8/Enfâl, 16.

⁵³ 8/Enfâl, 15.

⁵⁴ 12/Yûsuf, 25.

⁵⁵ 15/Hicr, 65.

Hız. Peygamber ve Kur'ân'la alay eden Velîd b. Muğîre'nin haktan yüz çevirip kavmine geri dönüşü Kur'ân'da "أَدْبَرَ" fiiliyle ifade edilmektedir⁵⁶:

ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ

"En sonunda sırtını dönüp gitti ve kibrine yenildi." (74/Müddesir, 23)

Başka bir ayette Allah yalancılar için hazırladığı ateşi yine bu lafızla ifade etmektedir:

تَدْعُوا مَنْ أَدْبَرَ وَتَوَلَّى

"Haktan yüz çevirip uzaklaşmak isteyen kendine çağırır." (70/Meâric, 17)

Tabi olmak, ardından gelmek manasında kullanılması:

Kur'ân'da "دَابِرٌ" lafzının dört defa, ardını, sonunu kesmek anlamında "قَطَعَ" fiiliyle kullanıldığını görmekteyiz. Sonunun kesilmesinden kasıt; arkalarında bir şey bırakamamaları, onları takip edecek bir şeyin geride kalmaması yani soylarının, izlerinin kesilmesidir.⁵⁷

فَقَطَعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا

"Sonunda zulmeden kavmin kökü kesildi." (6/En'am, 45)

وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ

"Âyetlerimizi yalan sayıp da iman etmeyenlerin kökünü kestik." (7/A'râf, 72)

İşlerin düzenlenmesi manasında kullanılması:

İşlerin düzenlenmesi manasındaki "تَنْبِيرٌ" lafzı, Kur'ân'da bir defa ism-i fâil⁵⁸ şeklinde işi düzenleyen meleklerden bahsedilirken kullanılmaktadır:

فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا

"Emri uygun yol ve yöntemle yerine getirenlere!" (79/Naziât, 5)

Genel görüşe göre ayetten kasıt; bir takım işleri düzenlemekle görevli meleklerdir. Hakikatte tedbir faaliyetini gerçekleştiren Allah'tır. Ancak melekler

⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 24, s. 25; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz., c. 5, s. 261; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 29, s. 310.

⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 268.

⁵⁸ Arap dilinde ism-i fâil, müştak isimlerden olup işi yapanı gösterir ve çok sık kullanılır. İsm-i fâilde hem ismin hem de fiilin özelliklerinin mündemiç olması nedeniyle Arapça söz diziminde farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Eyup Akşit, "Arap Dilinde İsm-i Fâilin Tamlanan Olarak Yer Aldığı Lafzî İsim Tamlamaları ve Türkçeye Çevirisi", *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sy. 5, 2017, s. 84.

yeryüzüne inip Allah'ın emrettiğini yerine getirmelerinden ötürü bu şekilde vasıflandırılmışlardır.⁵⁹

Dört defa fiil şekliyle; evrendeki tüm işleri Allah'ın düzenleyip yönettiğini ifade etmek için kullanılmaktadır:

يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ

“O gökten yere her işi **düzenleyip yönetir.**” (32/Secde, 5)

وَمَنْ يُدَبِّرِ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ

“Her türlü işi kim **yürütüyor?** "Allah" diye cevap verecekler.” (10/Yûnus, 31)

Kur'ân'da tedebbür kavramının kullanımlarına gelmeden önce müfessirlerin tedebbürü nasıl yorumladıklarını inceleyeceğiz.

1.2. MÜFESSİRLERE GÖRE TEDEBBÜR KAVRAMI

Müfessirlerin “تَدَبَّرَ” “tedebbür” kavramının lugavî manası hakkındaki görüşlerinde ihtilaf göstermediklerini görmekteyiz:

Begavî (ö. 516/1122)'ye göre: “İşin sonuna bakmaktır.”⁶⁰

Zemahşerî (ö. 538/1144)'ye göre: “Bir işi teemmül etmek ve o işin arkasına ve akıbetinde meydana gelecek şeye bakmaktır.”⁶¹

Kur'ân'ın tedebbürü ise; “Ayetlerin manalarını teemmül etmek ve dikkatlice bakıp düşünmektir.”⁶²

Râzî (ö. 606/1210)'ye göre: “İşlerin akıbetine ve arkasına bakmaktır.”⁶³

Şevkânî (ö. 1250/1834)'ye göre: “Bir şeyin akıbetini tefekkür ve teemmül etmektir.”⁶⁴

⁵⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, c. 24, s. 190; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk., Ahmed Yûsuf Necâtî, Muhammed Alî Neccâr-Abdulfettâh İsmâil Çelebî, Mısır, Dârul-Misriyye, tsz., c. 3, s. 230; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 8, s. 325; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 8, s. 313; Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî-Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, Kahire, Dârul-Hadîs, tsz., c. 1, s. 789; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 9, s. 95; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 23, s. 109; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 30, s. 65.

⁶⁰ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 2, s. 254.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 571.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 438.

⁶³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, c. 10, s. 151.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, Beyrut, Dâr'ul-Ma'rife, 2007, s. 314.

Âlûsî (ö. 1270/1854)'ye göre: “İşlerin arkasını ve akıbetini, öncesini ve sonrasını, sebeplerini ve sonuçlarını, hakikatini ve cüzlerini teemmül etmek, ister o şeyin hakikatini ve cüzünü teemmül etmektir.”⁶⁵

Kur’ân’ın tedebbürü ise; “Ortaya konma amacı doğrultusunda ayetlerin manaları üzerinde akıl yürütmektir. Teemmül eden kişi için başlangıçta açık olmayan şeylerin akıbetine bakmaktır.”⁶⁶

İbn Âşûr (ö. 1284/1868)'a göre: “İşlerin arkasına, görünmeyen tarafına ve akıbetine bakmaktır.”⁶⁷

İbn Kayyim (ö. 751/1350)'e göre: Kelamın tedebbür edilmesi, “sözün başına ve sonuna bakma eyleminin defalarca tekrarlanmasıdır.”⁶⁸

Meydânî (ö. 1398/1978)'e göre: “Sözün delalet ettiği en son noktaya, uzak maksadına ulaştıran kapsamlı bir tefekkür faaliyetidir”

Ayetlerin tedebbürü ise; “Kur’ân’ı anlamak için ayetlerini teemmül ve tefekkür etmek, manalarını, hikmetlerini ve maksadını idrak etmektir.”⁶⁹

Müfessirlerin tedebbür lafzını ve Kur’ân’ın tedebbürü hakkındaki açıklamalarına baktıktan sonra Kur’ân’ın tedebbür edilmesini şu tarifle özetleyebiliriz: Kurân’ın tedebbür edilmesi; ayetlerin manalarına ulaşmak için zihnin ayetlere bakarak üzerinde fikir yürütmesi ve sonrasında ayetlerdeki hükümler, bilgiler, ilimler ve amel edilecek şeyler üzerinde düşünmesidir.⁷⁰

Kur’ân’da “تَدَبَّرَ” tedebbür kavramı, dört defa sadece muzari siğasında kullanılmaktadır. Bunlardan ikisinde kâfirlerden bahsedilmektedir:

كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ

“Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar âyetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz’an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik.” (38/Sâd, 29)

⁶⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 5, s. 92.

⁶⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 5, s. 92.

⁶⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 5, s. 137.

⁶⁸ Merkezü Tedebbür, “Mefhûmu't-tedebbür”, I. Uluslararası Kur’ân-ı Kerîm’i Tedebbür Çalıştayı, Riyad, , 2009, s. 180.

⁶⁹ Hâlid b. Abdülkerîm Ellâhîm, *Mefâtîh tedebbürü'l-Kur’ân ve'n-necâh fi'l-hayât*, Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2004, s. 14.

⁷⁰ Merkezü Tedebbür, “Mefhûmu't-tedebbür”, s. 79.

أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ

“Onlar bu söz (Kur’ân) üzerinde hiç **düşünmezler** mi? Yoksa kendilerine, daha önce atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?” (23/Mü'minûn, 68)

Diğer ikisinde ise münafıklardan bahsedilmektedir:

أَفَلَا يَتَدَّبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا

“Kur’ân’ı **inceleyip düşünmüyorlar** mı? Eğer Allah’tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!” (4/Nisâ, 82)

أَفَلَا يَتَدَّبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا

“Kur’ân’ı okuyup **düşünmezler** mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?”

(47/Muhammed, 24)

Tedebbür lafzı hakkında müfessirlerin görüşlerine yer verdikten müfessirlerin Kur’ân’ın tedebbürünü nasıl yorumladıklarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Ayetleri nüzul sırasına göre ele alırsak Sad ve Mü'minûn Mekkî surelerinin ayetlerinde “tedebbür” lafzı “يَدَّبَّرُوا” fiili ile kullanılmaktadır. Âlimler bu fiilin okunuşunda ihtilaf etmektedir. Cumhura göre; fiilin aslı “لِيَتَدَّبَّرُوا” dur. Ancak “ta” idgam edildiği için bu şekilde gelmektedir. Bu yüzden “لِيَتَدَّبَّرُوا” fiilini “تَدَّبَّرُوا” şeklinde okumuşlardır. Ebû Cafer (ö. 130/747) ve Âsım (ö. 127/745) ise “تَدَّبَّرُوا” şeklinde okuyup, “sen ve sana uyanlar tedebbür etsin diye” şeklinde mana vermektedirler.⁷¹

Nisâ ve Muhammed Medenî surelerinin ayetlerinde ise kullanım değişmekte ve lafız, “يَتَدَّبَّرُونَ” şeklini almaktadır.

2. Müfessirler Kur’ân’ın tedebbüründen bahsederken tedebbür lafzının lugavî manasına bağlı kalmaktadırlar. Ayetlerin tedebbürünü, “ayetleri tefekkür edip, zahirinde görünmeyen sahih tevillerin ve güzel manaların bilgisine ulaştıracak teemmül yapmaktır” şeklinde açıklamaktadırlar.⁷²

3. Zemahşerî’nin, Beyzâvî’nin, Ebüssuûd’un, Şevkânî’nin ve Âlûsî’nin tedebbür tanımlarına baktığımızda “tedebbür” lafzını, teemmül etmek şeklinde

⁷¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 21, s. 190; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 5, s. 28; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-’akli’s-selîm*, c. 7, s. 225; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s. 1262; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 23, s. 189; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 23, s. 252.

⁷² Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 92; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 5, s. 28; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-’akli’s-selîm*, c. 7, s. 225.

açıkladıklarını görürüz.⁷³ Buradan tedebbür'ün ancak teemmül ile olduğunu anlıyoruz.

4. Teemmül, ayetlerin delâlet ettiği manalar üzerinde yapılır. İbn Âşûr, bu hususun iki manaya gelebileceğini zikretmektedir:

Birincisi: Müslümanlara gösterdiği maksatlara delalet eden ayetlerin bütün ayrıntıları üzerinde düşünmeleridir.

İkincisi: Kur'an'ın bütününün delaleti üzerinde düşünmek. Bu da onun Allah katından geldiğini bilerek ve doğru sözlü bir elçi tarafından tebliğ edildiğine inanarak belâgatı üzerinde düşünmek şeklinde olur.⁷⁴

Begavî, Şevkânî ve Zemaşerî, Ebüssuûd, Şevkânî, İbn Kesîr Allah'ın Kur'an'da verdiği öğütleri ve yasakladığı şeyleri gereğince okumak manasında tedebbürü, tefehhüm ve tesaffuh lafızlarıyla açıklamaktadırlar.⁷⁵ Beyzâvî ise Kur'an'a dikkatlice bakmak anlamında tebassur lafzını tercih etmektedir.⁷⁶

5. Tedebbürle emrolunmak, Kur'an'ın mânâlarının malum olduğuna delalet eder. Râzî, Kur'an'ın mânâlarının ancak Peygamber ve masum imam tarafından bilinebileceğini söyleyenlerin aksine onun manalarının malum olduğuna delalet ettiğini söyler. Eğer manalar bilinmeseydi, münafıkların tedebbür ile bunu bilmesi mümkün olmazdı. Aynı şekilde Allah'ın tedebbürü kullarına emretmesi ve Kur'an'ı peygamberliğe delil olarak kılması caiz olmazdı. Kur'an'ın bir benzerini getirme konusunda onları aciz bırakmazdı.⁷⁷

6. Tedebbürün akabinde Allah'ın delillerini bilmek ve bunlardan öğüt alıp gerekliliklerini yerine getirmek vardır.⁷⁸

⁷³ Zemaşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 92; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 28; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 7, s. 225; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s. 314; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 23, s. 189.

⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 5, s. 137.

⁷⁵ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 7, s. 287; Zemaşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 328; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 8, s. 99; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk., Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâr Tayyibe, 1999, c. 7, s. 320.

⁷⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 2, s. 86.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, c. 10, s. 151.

⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 21, s. 190; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fit-tefsîr bil-me'sûr*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 2011, c. 7, s. 175.

7. Begavî ve Râzî tedebbür kavramıyla resulün doğruluğu hakkında bir ilişki kurmaktadır.⁷⁹ Ebüssuûd ve Âlûsî ise Kur'ân'ın icazının anlaşılması için tedebbür edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁸⁰

8. Tedebbür Kur'ân'ın herhangi bir çelişki içermeyen uyumlu, manaları doğru, ifadeleri güçlü ve belagatta en yüksek dereceye sahip olduğunu görmeyi sağlar. Nitekim ayette Allah, *أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانِ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا* “Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!”⁸¹ buyurmaktadır.⁸²

9. Tedebbürün gerçekleşmesi için kalbin selameti şarttır. Allah şöyle buyurmaktadır: *أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا* “Kur'an'ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?”⁸³ Râzî, onların iki durumda olduklarını, ya Allah'ın onlara lanet edip hayırdan ve doğruluktan uzaklaştırdığı için Kur'ân'ı tedebbür etmediklerini ya da Kur'ân'ı tedebbür ettiklerini fakat onun manaları, kilitli olması sebebiyle kalplerine girmediği için Kur'ân'ı anlamadıklarını ifade etmektedir.⁸⁴

10. Müteşabihe uymak tedebbür etmemektir.⁸⁵ Nitekim Katâde: “Şayet sözü tedebbür edip onu akletseydiler, Kur'ân'da Allah'a isyandan men edici şeyler bulurlardı fakat onlar müteşabihi aldılar ve bundan dolayı helak oldular” demektedir.⁸⁶

11. Lügat manasında gördüğümüz üzere “tedebbür” “arkaya, geriye bakmak”tır. Kâfirler ise geriye bakıp kendilerinden önceki atalarının hallerini düşünmemişlerdir. Nitekim ayette Allah *أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مِمَّا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ* “Onlar bu söz (Kur'an) üzerinde hiç düşünmezler mi? Yoksa kendilerine, daha önce atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?”⁸⁷ buyurarak önceki (ilk) atalarına dönüp bakmalarını istemiştir. Ayette ataların “evvelin” ile vasıflandırılmasının sebebi;

⁷⁹ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 5, s. 423; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 10, s. 151.

⁸⁰ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 6, s. 143; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 18, s. 50.

⁸¹ 4/Nisâ, 82.

⁸² Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s. 314; İbn Kesîr *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 2, s. 364.

⁸³ 47/Muhammed, 24.

⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 28, s. 56.

⁸⁵ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, c. 7, s. 502.

⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 22, s. 179.

⁸⁷ 23/Mü'minûn, 68.

kâfirlerin yakın akrabalarına bakıp, onları taklit ettikleri ancak ilk atalarına bakmadıklarına dikkat çekmek içindir. Hâlbuki Hz. İbrahim gibi ilk ataları Allah'ın azabından korkarak, kitaplarına ve resullerine iman etmişlerdir. Bu yüzden ayette ataları “evvelin” diye vasıflandırılmış ve yakın akrabaları bundan istisna tutulmuştur. Zira onlar geriye dönüp baksalardı atalarına da aynı kitabın geldiğini ve atalarının bu kitaba iman ettiklerini görecektelerdi.⁸⁸

12. Tedebbürü ilim takip eder. Onların yakın akrabalarını takip etmedeki ısrarları ayetleri tedebbür etmemeye bu yüzden hakikati öğrenememelerine neden olmuştur. Yani tedebbürsüzlük, atalarının Müslüman olması, Allah'ın varlığı, birliği, Kur'an'ın ve resulün hak olduğu hakikatinden mahrumiyeti doğurmuştur. Bunlardan mahrum olmakta imansızlığa sebebiyet vermiştir.⁸⁹ Tedebbür ayetlerinin tefsirlerine baktığımızda tedebbürün akabinde ilmin geldiğini ve elde edilen bu bilginin de kişiyi imana götürdüğü anlıyoruz. Tedebbür ilmi, ilim de imanı doğurmaktadır. Dolayısıyla tedebbürsüzlük şirk, şirkte dünyada helake, ahirette azaba götürür.

1.3. HADİSLERDE TEDEBBÜR KAVRAMI

“تَدْبِيرٌ” Tedebbür kavramının kök lafzı “دَبَّرَ” ve türevleri, Peygamber ve sahabe sözlerinde; bir şeyin sonu ve arkası, sırt çevirmek, geride kalmak, geri dönmek, zafer ve yardım, özel bir rüzgâr, hadis rivayeti, işlerin akıbetini düşünmek, tefekkür ve teemmül etmek manalarında kullanılmaktadır.

Bir şeyin sonu, arkası manasında kullanılması:

Lafzın lugavî manasını incelerken Arapların, namaza son vakitlerinde gelen kişiye “دُبْرِي” dediğini söylemiştik. Hz. Peygamber'in münafikların alametini saydığı hadisinde bu kullanıma rastlamaktayız:

إِنَّ لِلْمُنَافِقِينَ عِلَامَاتٍ يُعْرَفُونَ بِهَا تَحِيَّتُهُمْ لَعْنَةٌ ، وَطَعَامُهُمْ نُهْبَةٌ ، وَغَنِيمَتُهُمْ غُلُوبٌ ، لَا يَقْرَبُونَ الْمَسَاجِدَ إِلَّا هَجْرًا ، وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا دُبْرًا مُسْتَكْبِرِينَ ، لَا يَأْلَفُونَ وَلَا يُؤْلَفُونَ ، خُسْبٌ بِاللَّيْلِ صُحْبٌ بِالنَّهَارِ

“Münafikların kendilerini ele veren alametleri vardır: Selamları lanettir, yemekleri gasp ve yağmadır, Ganimetleri hile ile kazançtır, Mescitlere aralıklı

⁸⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 18, s. 50.

⁸⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 18, s. 50.

yaklaşırlar. Camide kılınan namazın **sonuna** ancak yetişebilirler, Kibirlidirler. Ne sevilirler ne de severler. Gece odun gibi sessiz, gündüz güdültücüdürler”⁹⁰

Sırt çevirmek manasında kullanılması:

Hz. Peygamber’in bir hadisinde sırt çevirip, ilişkiyi kesmek düşmanlık etmek manasında “تَدَابَّرَ” lafzının kullanıldığını görmekteyiz:

لَا تَبَاغَضُوا، وَلَا تَحَاسَدُوا، وَلَا تَدَابَّرُوا، وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا

“Birbirinize buğuz etmeyin, birbirinize haset etmeyin, birbirinize **arka çevirmeyin**; Ey Allah ’ın kulları, kardeş olun.”⁹¹

Geride kalmak manasında kullanılması:

Bir hadiste Hz. Ömer’in Rasulullah’dan önce ölmeyi ve Rasulullah’ın geride kalıp yaşamasını istediğini “دَبَّرَ” fiiliyle ifade etmektedir⁹²:

كُنْتُ أَرْجُو أَنْ يَعِيشَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى يَدْبُرَنَا

“Rasulullah ’ın **geride kalıp** biz öldükten sonra yaşamasını isterdim”⁹³

Geri dönmek manasında kullanılması:

Abdullah ibn Ömer köpeklerin mescide girip geri dönmelerini “أَدْبَرَ” fiiliyle ifade etmektedir:

كَانَتْ الْكِلَابُ تَبُولُ وَتُقْبِلُ وَتُدْبِرُ فِي الْمَسْجِدِ فِي زَمَانِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ يَكُونُوا يَرُشُونُ شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ.

“Rasûlullah (s.a.v) zamanında köpekler, mescidin içinde **gider**, gelirler ve idrarlarını yaparlardı. Bundan dolayı (mescidi yıkamak için) hiç su serpmezlerdi.”⁹⁴

Zafer ve yardım manasında kullanılması:

Abdullah İbni Mes'ud'un bedir günü Ebu Cehil'i hezimete uğratması üzerine söylediği bir hadisinde “دَبَّرَ” lafzından türeyen “الدَّبْرَةُ” kelimesini, düşmanın arkasını dönüp kaçmasıyla elde edilen “zafer ve yardım” manasında kullandığını görmekteyiz:

⁹⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, Thk., Şuayb el-Ernaut, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1999, c. 13, s. 302, no: 7926.

⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'î fi el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, “Edeb”, 62.

⁹² Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, c. 1, s. 615; Tanâhî, *Min esrâri'l-lugati*, s. 607.

⁹³ Buhârî, “Ahkâm”, 51.

⁹⁴ Buhârî, “Vudû”, 33.

وَجَدْنَاهُ صَرِيحًا فِي الْقَتْلِ وَبِهِ رَمَقٌ فَجَلَسْتُ عَلَى صَدْرِهِ فَفَتَحَ عَيْنَيْهِ , وَقَالَ : يَا رُوَيْعِي الْعَنَمَ لَقَدْ ارْتَقَيْتَ
مُرْتَقَى عَظِيمًا لِمَنْ الدَّبْرَةُ قُلْتُ : لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

“Onu son nefesinde, can çekişirken gördüm, göğsüne oturdum, gözlerini açtı. Can çekiştiği hâlde, "Ey çobancık!.. Pek sarp yere çıkmışsın. Sen, bana, bugün zafer ve galebenin hangi tarafta olduğunu haber ver." dedi. Ona, "**nusret ve galebe**, Allah ve Rasulü tarafındadır!" dedim.”⁹⁵

Hadis rivayet etmek manasında kullanılması:

Bir hadiste “دَبَّرَ” lafzı “hadis rivayet etmek” manasında kullanılmaktadır⁹⁶:

أَمَّا سَمِعْتَهُ مِنْ مُعَاذٍ يُدَبِّرُهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

“Muâz’ın bu hadisi Rasullullah (s.a.v.)’den **rivayet ettiğini** duymadın mı?”

Özel bir Rüzgâr manasında kullanılması:

“دَبَّرَ” lafzı Peygamberin hadisinde kabenin arkasından gelen “kible yeli” manasında kullanılmaktadır:

نُصِرْتُ بِالصَّبَا، وَأُهْلِكْتُ عَادٌ بِالدَّبَّورِ

“Ben sabâ rüzgârı ile yardım olundum. Âd kavmi ise **kible yeli** ile helak olundular.”⁹⁷

İşlerin akibetini düşünmek manasında kullanılması:

Bir hadiste “التَّدْبِيرُ” lafzı “işlerin akibetini düşünmek” manasında kullanılmaktadır:

لَا عَقْلَ كَالْتَّدْبِيرِ وَلَا وَرَعَ كَالْكَفِّ وَلَا حَسَبَ كَحُسْنِ الْخُلُقِ

“**Tedbir** gibi akıl, emirlere uyup haramlardan kaçınmak gibi takva, güzel huy gibi asalet olamaz.”⁹⁸

Tefekkür ve teemmül manasında kullanılması:

“تَدَبَّرَ” lafzı Hz. Ali’nin bir hadisinde tefekkür ve teemmül etmek manasında kullanılmaktadır:

⁹⁵ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, thk., Mahmud Muhammed et- Tanâhî, Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, tsz., c. 2, s. 98.

⁹⁶ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, c. 2, s. 98.

⁹⁷ Buhârî, “İstiska” 26.

⁹⁸ İbn Mâce, *es-Sünen*, “Zühd”, 3.

لَا خَيْرَ فِي عِبَادَةِ لَا عِلْمَ فِيهَا وَلَا عِلْمَ لَا فَهْمَ فِيهِ وَلَا قِرَاءَةَ لَا تَدَبُّرَ فِيهَا

“İlim olmadan yapılan ibadette, anlayışı olmayan ilimde, **tedebbürü** olmayan Kur’ân okuyuşunda hayır yoktur”⁹⁹

Sonuç olarak Tedebbür lafzının anlam boyutuna baktığımızda; bu kavrama yüklenen sırt çevirmek, takip etmek, soyu kesilmek, rüzgâr gibi kullanımlar bu lafzın “birşeyin arkası, sonu” manasıyla örtüşmektedir.

Tedebbür lafzı da bu anlamlardan şekillenerek, olayların arkasını düşünerek hareket etmek, işin nasıl sonlanacağını başından düşünmek olarak anlaşılmaktadır. Buradan hareketle tedebbürü, olaylara ileri görüşlü yaklaşabilme kabiliyeti olarak görebiliriz.

Kur’ân’da “تَدَبَّرَ” ve “تَدَبُّرٌ” kavramlarının sözlük manasına paralel olarak soyu kesilmek, arkasını dönmek, namazların arkası şeklinde kullanımlarını görmekteyiz. Bir ayette¹⁰⁰ işleri düzenleyenlere verilen “الْمُدَبِّرَاتِ” tabiri, yine öz/kök manadan uzaklaşmamış, işin sonunu düşünerek, o işi muntazam bir şekilde düzenleyenlere verilen bir isim olmuştur. Hadislere baktığımızda “تَدَبَّرَ” lafzının, bir hadiste sözlük manasından farklı olarak “zafer ve yardım” anlamında kullanıldığı görmekteyiz. Diğer kullanımları ise sözlük manasıyla örtüşmektedir.

Müfessirlerin tedebbür lafzını; teemmül, tebassur, tefehhüm, tesaffuh, tefekkür ve nazar lafızlarıyla açıkladıklarını görmekteyiz. Ancak bu çeşitli düşünme faaliyetleri bir şeyin akıbetine yönelik yapılan faaliyetler olarak kullanılmaktadır. Ayetler bağlamında ise tedebbür lafzına, teemmül ve tefekkür manası verilmiştir.

⁹⁹ Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî ed-Dârimî, *Sünenü’l-Dârimî*, thk., Fevâz Ahmed Zemrîlî, Beyrut, Dâr’ul-Kitâbu’l-Arabî, 1987, c. 1, s. 49.

¹⁰⁰ 79/Naziât, 5

İKİNCİ BÖLÜM

1. TEDEBBÜR KAVRAMIYLA YAKIN ANLAMLI LAFIZLAR

Tedebbürü inceledikten sonra tedebbür kavramına yakın anlamlı olan on lafız; tefekkür, nazar, basar, taakkul, tafakkuh, tefehhüm, tezekkür, teemmül, i'tibâr ve rü'yet olarak sıralayabiliriz.

1.1. TEFEKKÜR

“الفِكْرُ” Fikir lafzı, bir şey hakkında zihin faaliyeti yapmak¹⁰¹, zihinde işlerin düzenlenip istenilen şeye yani bilinmeyene ulaşılması¹⁰², insanın zihninde ve kalbinde meydana gelen şey¹⁰³ manalarına gelmektedir.

“التَّفَكُّرُ” Tefekkür lafzı ise, teemmül etmek¹⁰⁴ ve kalbin bir şeyde istikrar bulana kadar tereddüt etmesidir.¹⁰⁵ Bazı dilciler, “الفِكْرُ” fikir ve “التَّفَكُّرُ” tefekkürün “bir şeyi ovmak” anlamındaki “الفَرَكُ” kelimesinden dönüştürüldüğünü ve lafzın “işlerin hakikatine ulaşmak için onları irdelemek ve araştırmak” manasına geldiğini söylemektedirler.¹⁰⁶ Bu zihin faaliyetiyle, faydalı olan faydasız olandan ayrılır. Bu yüzden tefekkür, teakkulle kurulan bağlantılardan sonraki ayıklama işlemini anlatmaktadır.¹⁰⁷

İslâm'ın “fikir” lafzına verdiği mana ise teemmül etmek, kulluk etmek, hayır ve şerri ayırt etmek ve yaratılış, tabiat ve hayatın olgularını düşünmek yoluyla ilahi hayretin sırrını idrak etmektir.¹⁰⁸

¹⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 5, s. 65.

¹⁰² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 142; İbrâhim Mustafa v.d, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, thk., Mecma'u'l-lugati'l-'Arabiyye, Kahire, Dâru'd-Da've, 1960; c. 2, s. 698.

¹⁰³ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 783; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 1, s. 401.

¹⁰⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 783.

¹⁰⁵ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, c. 4, s. 446; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 704.

¹⁰⁶ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 643.

¹⁰⁷ Nejdî Karakaya, “Kur'ân'da Sembolik Eylemler -Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, Haziran, 2016, s. 178.

¹⁰⁸ Âdil Abdulcebâr Zâyid, *Mu'cemu elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife fi'l-lugati'l-'arabiyye*, Beyrut, Mektebetü Lübnân, 1997, s. 159.

Tefekkür ondan bir şekil elde edilmesi mümkün olan somut şeylerin delaletlerine bakarak kalbin tasarrufta bulunmasıdır. Yani tefekkür soyut şeyler üzerinde yapılamaz. Bu yüzden Allah Teâlâ, zâtı hakkında tefekkür edilmesinden münezzehtir. Bu da İslâm'da Allah'ın yarattığı şeyleri tefekkür etmek, yani kalpte onların oluşturduğu suretleri teemmül etmek suretiyle gerçekleşmektedir.¹⁰⁹ Hz. Peygamber'in hadisi buna delildir;

“تَفَكَّرُوا فِي آيَاتِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ” *Allah'ın size verdiği nimetleri düşünün, Allah'ın zâtı hakkında düşünmeyin.*¹¹⁰

“Fikir” Lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

“الفكر” Fikir lafzı, masdar haliyle Kur’ân’da kullanılmamaktadır. Çeşitli fiil kalıplarında on sekiz kez; bir ayette mazi (فَكَرَ) geri kalan on yedi ayette muzari kalıbında, (أُولَئِكَ يَتَفَكَّرُونَ/أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ), istifhâm (لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ) veya takrîr (لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ) şeklinde gelmektedir.

Kur’ân, takrir üslubunu pek çok kez düşünme ifade eden diğer lafızlar için de kullanmakta (لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ, لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ, لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ) akleden, zikreden, fikheden bir kavim için âlemde deliller olduğundan bahsetmektedir:

وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا رُجُومًا لِغَشْيِ اللَّيْلِ النَّهَارِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“Yeryüzünü enine boyuna uzatan, onda sabit dağlar ve ırmaklar meydana getiren, orada meyvelerin her birinden çiftler çiftler yaratan O’dur. Geceyi de gündüzün üzerine O bürüyüp örtüyor. **Düşünen insanlar için şüphesiz bütün bunlarda ibretler vardır.**” (13/Ra'd, 3)

Allah âlemde mevcut olan delillerden örnekler verdiği çoğu yerde insanları düşünmeye davet etmektedir.¹¹¹ Ayette zikredilen büyük deliller, sahih bir nazar ve evhamlardan arınmış bir tefekkür gerektirir. Devamlı süren böyle bir tefekkür faaliyeti, bir kavimde kökleşip onların milli unsurlarından biri haline geldiği zaman

¹⁰⁹ Âdil Abdulcebbar Zâyid, *Mu’cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma’rife*, s. 159.

¹¹⁰ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-‘evsat*, thk., Târık b. İvâzullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire, Dâru’l-Haremeyn, tsz., c. 6, s. 250, No: 6319.

¹¹¹ 16/Nahl, 11; 39/Zümer, 42; 45/Casiye, 13.

düşünme vasfı, kavim lafzının sıfatı haline gelir.¹¹² Ayette “tefekkür” lafzı, Allah’ın yarattığı bu delilleri düşünüp bunlardan sonuç çıkarmak manasına gelmektedir. Tefekkür, bu delillerden ibret almayı ve yaradana ibadet etmeyi gerektiren bir düşünme faaliyetidir.¹¹³

Tereccî üslubu da Kur’ân’ın çokça kullandığı bir üsluptur. İçerisinde beklenti ve umut barındıran tereccî üslubunda talep edilenin imkân dâhilinde olma şartı vardır.¹¹⁴ Allah somut bir örnek olarak neredeyse bütün milletlerde heybetin, sağlamlığın sembolü olan dağ motifini kullanıp insanları düşünmeye davet etmeyi ve mesajı kolayca anlamalarını amaçladığı ayette bu üslubu kullanmaktadır:

لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

“Şayet biz bu Kur’ân’ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. İşte bu misalleri insanlar **düşünsünler diye veriyoruz.**” (59/Haşr, 21)

Ayette tefekkür lafzı, insanların katılmış kalplerine, yapılarının sertliğine dikkat çekmek¹¹⁵ ve tedebbürsüzlüklerini, Kur’ân okunurken ki huşusuzluklarını azarlamak¹¹⁶ amacıyla kullanılmaktadır.

Allah’ın sözünde tereccî, ilk bakışta tereddüde yol açıp sanki onun neticeleri bilmediği zannını uyandırabilir. Râzî, bunun Allah için imkânsız olduğunu, birçok durumda tereccîyi muhataplar bakımından anlamak gerektiğini ifade etmektedir. Tereccî üslubu, kul yönünden istenilen tutumdur. Kulun her zaman ümit içinde olması gerekir. Ayrıca Râzî, Allah’ın ümit vermesinin kesin vaad yerine geçeceği, bu açıdan “لَعَلَّ”nin Allah’ın kelâmında “كَيْ” (için) manasına geleceği görüşüne de yer vermektedir.¹¹⁷

¹¹² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 13, s. 85.

¹¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 16, s. 330; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 4, s. 294; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, c. 19, s. 8.

¹¹⁴ Mustafa Kayapınar, “Belagatta Temenni Üslubu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c: XV, Sy. 2.

¹¹⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, c. 29, s. 514.

¹¹⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 202; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 8, s. 233.

¹¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, c. 3, s. 319.

Aynı üslubun kullanıldığı başka bir ayette, içki, kumar ve infak hakkında açıklama yapıldıktan sonra, **كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ**, “Allah sizin için ayetlerini işte böyle açıklıyor ki **düşünesiniz.**”¹¹⁸ buyrulmaktadır. Ayette tefekkür etmek, hakkı bilmeyi ifade etmektedir. Yani ayet “Allah size ayetlerini açıklıyor ki, böylece dünyanın geçici, ahiretin ise kalıcı olduğunu bilirsiniz” manasına gelmektedir.¹¹⁹

Arap dilinde emir, bazen istifhâm edatları kullanılmak suretiyle de ifade edilmektedir. Emir ya muhataba ya da gaibe yöneltilip onunla bir işin meydana gelmesi istenir.¹²⁰ Kur’ân insanları düşünmeye davet ederken bu üslubu kullanmaktadır:

أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ

“Kendi kendilerine bir **düşünmezler mi?** Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hikmet temelinde, belli bir süreye kadar kalmak üzere yaratmıştır. Fakat şu bir gerçek ki insanların birçoğu rablerine kavuşmayı hâlâ inkâr etmektedir.” (30/Rûm, 8)

Tefekkürde, kalbin tasarrufu söz konusu olduğundan “Kendi kendilerine bir **düşünmezler mi**” ifadesiyle, kalplerinin fikirden yoksun olduğu kastedilmektedir. Bundan dolayı içlerinde tefekkür meydana gelmemektedir.¹²¹ İbn Kesîr, tefekkür faaliyetini, Allah’ın âlemde yarattığı çeşitli varlıklara bakıp, onları tedebbür ve teemmül etmek olarak açıklamaktadır.¹²²

Kur’ân’daki tefekkür ayetlerine baktığımızda; genel olarak tefekkürün, basiretle teemmül etme faaliyeti olduğunu görürüz.¹²³ Allah insanlara içki, kumar gibi kötü alışkanlıklardan ve infak gibi hayırlardan¹²⁴, yeryüzünün yaratılışından,

¹¹⁸ 2/Bakara, 219.

¹¹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 4, s. 348; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 1, s. 254; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, c. 1, s. 581; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 2, s. 353.

¹²⁰ Alican Dağdeviren, “Kur’ânî Anlatımda İstifham Hemzesi”, *Usûl İslam Araştırmaları*, Sayı 27, 2017, s. 63.

¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 3, s. 474.

¹²² İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, c. 6, s. 305.

¹²³ Muhammed Davud, *Mu’cemu’l-furuku’d-delaliyye fi-l-Kur’ân’il-Kerim*, s. 76.

¹²⁴ 2/Bakara, 219.

dağlar, ırmaklar, meyveler, gece ve gündüzden¹²⁵, kıssalardan¹²⁶, dünya hayatının geçiciliğini ifade ettiği meselden¹²⁷ ölüm ile uyku arasındaki ilişkiden¹²⁸ ve verdiği nimetlerden¹²⁹ örnekler sunarak bu işaretler üzerinde yapılacak derin bir düşünmeyle tutarlı bağlantılar kurmayı amaçlar. Dikkat edilecek husus, tefekküre konu olan şeyler hepsinde somut işaretlerdir. Bu somut deliller üzerinde akıl yürütülerek, onlardan ibret alıp hayır tercih edildiğinde Allah'ın istediği tefekkür faaliyeti gerçekleşmiş olur. Zira Allah bu delilleri insanın önüne onlardan ibret alması için sunmaktadır.

Müfessirlerin tefekkür faaliyetini; basiretle yapılan nazar, teemmül, tedebbür, ilim ve i'tibâr lafızlarıyla açıkladıklarını görmekteyiz.

1.2. NAZAR

“النَّظْرُ” Nazar lafzı, bir şeyi gözle bizzat görmek¹³⁰, dikkatle bakmak, öğrenmek, anlamak, göz ile teemmül etmek, tedebbür ve tefekkür etmektir.¹³¹ Nazar lafzının aslı karşılıklı olmak, birbirine bakmak manasındaki “mukabele” lafzıdır. Arap dilinde “دَارِي يُنْظَرُ إِلَى دَارِكٍ” denildiğinde “evim evinle karşılıklı” manasına gelmektedir.¹³²

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009), “النَّظْرُ” lafzını “gözün nazarı” (nazar bi'l ayn) ve “kalbin nazarı” (nazaru'l kalb) olarak ikiye ayırmakta; gözü bir şeye doğru yöneltmeye “nazar bi'l ayn” ve öğrenilmek istenilen şeylerin durumuna yönelmeye “nazaru'l kalb” demektedir. Kalple nazar etmek; bir şey hakkında teemmül ve tefekkür ederek o şeyin bilgisine sahip olmaktır. Bu açıdan bakan (nazar eden) kişiye müfekkîr anlamında “نَاطِرٌ” (nâzır) ismi verilir. Böylece nazar, gözle görmek manasının dışında bir anlam kazanmış olur. el-Askerî, insanı “nâzır” ve “gayr-ı nâzır” olması bakımından birbirinden ayırmakta ve Allah'ın “nazar” lafzıyla

¹²⁵ 13/Ra'd, 3; 3/Âl-i İmrân, 191.

¹²⁶ 7/A'râf, 176.

¹²⁷ 10/Yûnus, 24.

¹²⁸ 39/Zümer, 42.

¹²⁹ 30/Rûm, 21; 16/Nahl, 11.

¹³⁰ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 5, s. 444.

¹³¹ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 830; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 5, s. 444.

¹³² Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 830; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 5, s. 215; Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, s. 480.

nitelendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü nazar bilginin olmadığı meçhul olan şey üzerinde yapılmaktadır.¹³³

Aynı kökten türeyen “النَّظْرَةُ” (nazra) lafzı merhamet manasındadır. Arap toplumunda bu lafız birine acıyıp şefkat gösterme anlamında kullanılmaktadır.¹³⁴ Nitekim karşıdaki kişiye “أَنْظُرْ إِلَيَّ نَظْرَ اللَّهِ إِلَيْكَ” “bana bak ki Allah’ta sana baksın” denildiğinde ondan merhamet etmesi istenir.¹³⁵

Araplar aynı lafzı, şekli ve sureti kötü olan kimse için, “فِيهِ نَظْرَةٌ” diyerek, onda bir çirkinliğin olduğunu ifade etmek için kullanmaktadır.¹³⁶ Riyâşî (ö. 257/871) bir beytinde “النَّظْرَةُ” lafzını bu manada kullanmaktadır¹³⁷:

لَقَدْ رَأَيْتَنِي أَنْ ابْنَ جَعْدَةَ بَادِنٌ *** وَفِي جِسْمِ لَيْلَى نَظْرَةٌ وَشُحُوبٌ

“İbn Ca’de’nin şişmanlığı beni şüphelendirdi

Leylanın vücudu **çirkin** ve solgun iken.”

Ferrâ, Arapların “أَنْظَرَ” lafzını “beklemek” anlamında da kullandığını söylemektedir. Nitekim bir konuşma esnasında konuşmacı, onu acele ettiren kişiye “أَنْظِرْنِي أَبْتَلِّغَ رِيْقِي” “bana yutkunacak kadar mühlet ver” der.¹³⁸ Şair Amr b. Külsûm (ö. 584)’ün Hîre meliki Amr b. Hind’i öldürmeden önce ona söylediği beytinde, bu lafzı mühlet vermek, beklemek manasında kullanmaktadır¹³⁹:

أَبَا هِنْدٍ فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْنَا *** وَأَنْظِرْنَا نُخْبِرَكَ الْيَقِينَا

“Ebu Hind acele etme!

Bize **mühlet ver** ki sana işin doğrusunu söyleyelim.”

Bir şeyin eşi ve benzeri manasındaki “النَّظِيرُ” (nazîr) lafzı, bakan kişinin baktığı iki şeyi eşit gibi gördüğü için bu ismi almaktadır.¹⁴⁰ Abdî Yağus b. Vakkas’ın beytinde eşi Müleyke’ye bu lafızla hitap ettiğini görmekteyiz¹⁴¹:

¹³³ Askerî, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir*, s. 480.

¹³⁴ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. 4, s. 237; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 5, s. 215.

¹³⁵ Askerî, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir*, s. 481.

¹³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 5, s. 219; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 14, s. 250.

¹³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 5, s. 219.

¹³⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, c. 14, s. 265; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 5, s. 216.

¹³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 5, s. 216.

¹⁴⁰ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. 4, s. 237; Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, c. 14, s. 266; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 831; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, c. 5, s. 444; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 5, s. 219.

¹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 5, s. 219.

أَلَا هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِمِثْقَالِ ذَرَّةٍ مِّنَ الْبِرِّ أَثْقَلَ النَّارِ فِيهَا أَثْقَالًا؟

“Eşim Müleyke’ye haberi geldi mi

Savaşta kazansam da kaybetsem de aslan gibi olduğumun?”

Kavmin önderini ifade etmek için “النَّظِيرَةُ” (nazîre) lafzı kullanılmaktadır. Kavmin önderinin bu adı almasının nedeni; halkın önder kabul ettiği kişiye bakması ve emirlerini yerine getirmesinden dolayıdır.¹⁴² Gözcü, koruyucu manasında da “النَّاطِرُ” (nâzır) lafzı kullanılmaktadır.¹⁴³

“Nazar” Lafzının Kur’ân’daki Manaları:

“النَّظَرُ” Nazar lafzı, Kur’ân’da isim ve fiil olarak mazi, muzari ve emir sigalarında gözle bakmak, ertelemek ve mühlet vermek, rahmet etmek, tedebbür, tefekkür, ibret almak¹⁴⁴ ve mukabele¹⁴⁵ manalarında kullanılmaktadır.

Gözle bakmak manasında kullanılması:

Bazı ayetlerde “nazar” lafzı, bir şeyi görebilmek için bakışı o yöne çevirmek manasında kullanılmaktadır¹⁴⁶:

قَالَ رَبِّ ارْنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرِيَنِي وَلَكِنِ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ

“O(Mûsâ), "Rabbim! Bana görün; sana **bakayım**" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa **bak**"" buyurdu. (7/A'râf, 143)

Kur’ân, İsrâiloğulları’nın helaka uğradıkları andaki hallerini bu manada “nazar” lafzı ile anlatmaktadır:

فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ

“Siz **bakıp dururken** sizi yıldırım çarpmıştı.” (2/Bakara, 55)

Müfessirler, “nazar” lafzını ya asıl manasında, “birbirlerine bakışlarını çevirmek” olarak yorumlamakta ya da lafzın “ilim” manasında olduğunu, yani yıldırımın kendilerini çarpacağını bilirken ölüm onları aldı şeklinde

¹⁴² Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 14, s. 266; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 5, s. 218; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 14, s. 252.

¹⁴³ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 831.

¹⁴⁴ Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, s. 459.

¹⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 5, s. 215.

¹⁴⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 9, s. 92.

yorumlamaktadırlar.¹⁴⁷ İbn Âşûr ise onların, Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuşmasına alışkinliklarından dolayı, Allah'ı görebilmek için Tur dağının üzerindeki bulutlara bakışlarını diktiklerini söylemektedir.¹⁴⁸

Rahmet manasında kullanılması:

Allah'ın kullarına nazar etmesi, onlara ihsanda bulunması, nimetlerini onlara artırması ve rahmet etmesi anlamındadır.¹⁴⁹ Kur'ân'da da bu kullanımı görmekteyiz:

وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Kıyamet günü Allah onlara **bakmaz**.” (3/Âl-i İmrân, 77)

Müfessirler ayetteki “nazar” lafzına “rahmet” manasını vermektedirler. Zira kişi, kızdığı kişiden yüz çevirir, ona değer vermez ve onunla konuşmaz. Aynı şekilde kişi değer verdiği daha fazla yönelir ve ihsanda bulunur. Bundan dolayı Allah'ın kullarına nazar etmemesiyle mecâzen onlara olan gazabı anlatılmak istenmektedir. Bu da Allah'ın, o kullarına merhamet etmemesi, ihsanda bulunmaması ile kendini göstermektedir.¹⁵⁰

Bir hadiste; *“Şüphesiz İNَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ Allah sizin dış görünüşünüze ve mallarınıza bakmaz. Ama o sizin kalplerinize ve işlerinize bakar.”*¹⁵¹ buyrulmaktadır. İbnü'l Esîr hadisteki “nazar” lafzına ihsanda bulunma, merhamet etme ve şefkat gösterme anlamı vermektedir. Çünkü nazar muhabbetin, nazarsızlık ise buğz ve nefretin belirtisidir.¹⁵²

Beklemek, ertelemek, mühlet vermek manasında kullanılması:

¹⁴⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 1, s. 97; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 1, s. 264; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 3, s. 485; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 1, s. 262.

¹⁴⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 1, s. 508.

¹⁴⁹ Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 4, s. 237; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 5, s. 215; Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, s. 459

¹⁵⁰ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 2, s. 58; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 401-403; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 8, s. 255; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. 2, s. 24; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 74; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 2, s. 51; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 3, s. 204; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 3, s. 390.

¹⁵¹ Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk., Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz., “Bir”, 33; İbn Mâce, “Zühd”, 9.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, c. 5, s. 171.

Beklemek, beklenen şey gelene kadar vakte bakmaktır.¹⁵³ Yani durmak, acele etmeyip sükunet ve teenni üzere olmak, ağır davranmaktır. Ayetlerde “nazar” lafzının bu manada kullanımını görmekteyiz:

قَالَ أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ

“İblîs, ‘Bana insanların yeniden diriltilecekleri güne kadar **mühlet ver**’ dedi.”
(7/A’râf, 14)

فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ

“Onlar için ne gök ağladı ne de yer. Kendilerine **mühlet de verilmedi.**”
(44/Duhân, 29)

Müfessirler ayetlerdeki “أَنْظَرَ” lafzını “ertelemek, mühlet vermek” şeklinde yorumlamaktadırlar.¹⁵⁴ Bu anlamda hadislerde de kullanımını Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.)’den yapılan bir rivayette görmekteyiz: نَظَرْنَا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى كَانَ شَطْرُ اللَّيْلِ "Bir gece yatsı namazı için Rasûlullah (s.a.v.) Efendimizi **bekledik**, o kadar ki gecenin yarısı geçmiş oldu.”¹⁵⁵

Mukabele manasında kullanılması:

“Nazar” lafzının bir ayette gerçek manada nazar etmek anlamında kullanılmayıp, “mukabele” anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ

“(Putları) sana **bakıyorlar** zannedersin, oysa görmezler.” (7/A’râf, 198)

Müfessirlerin çoğuna göre, lafız burada karşılıklı olmak manasında “mukabele” anlamına gelmektedir. Lafzın sözlük manasında verdiğimiz gibi birbirinin karşısında olan evler için “bakışmak” manasında “تَنَظَّرَ” fiili kullanılır. Dolayısıyla putların bakmalarından kasıt, kendilerine bakanlara yüzlerinin dönük olmasındandır. Bu açıdan ayetin manası şöyle anlaşılabilir; “Ey Muhammed sen karşında müşriklerin putlarını görürsün. Oysaki onların gözleri yoktur seni

¹⁵³ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, c. 5, s. 444.

¹⁵⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 12, s. 331; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 3, s. 217; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 87; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vil*, c. 3, s. 7; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 193; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 3, s. 217; Âlûsî, *Rûhu’l-me’âni*, c. 8, s. 91; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 8, s. 45.

¹⁵⁵ Buhârî, “Mevâkît”, 24.

görmezler.”¹⁵⁶ Ayette teşbih-i belîğ sanatı vardır. Allah’ın putlara insandaki görme vasfını vermesi, putların müşrikler tarafından insan suretine benzetilme algısına dikkat çekmek içindir. Bu yüzden Allah onlara akleden kimse gibi muamele etmektedir.¹⁵⁷

Râzî, görmeme sıfatı putlara değil de müşriklere verilirse ayetin manasının; “Onlar insanlara bakarlar ancak hakka olan şiddetli inkârlarından dolayı bakma ve görme faaliyetleri onlara bir fayda vermez. Sanki onlar kör olmuşlardır.” şeklinde olacağını söylemektedir. Allah’ın onlar için bakmanın mümkün olduğunu, ancak görmenin mümkün olmadığı söylemesi, nazarın rü’yetten farklı olduğuna delalet etmektedir.¹⁵⁸

Tedebbür, tefekkür ve İbret almak manasında kullanılması:

“Nazar” lafzı bir şeyi idrak etmek için basireti (akıl gözü) çevirmek ve ona bakmaktır. Bu açıdan kalbin nazarı kastedilmektedir. Bununla o şeyi teemmül etmek, onu incelemek ve sonucunda ondan bilgi edinmek ve ibret almak istenmektedir.¹⁵⁹

قُلْ أَنْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ

“De ki: “Bir **bakın** da görün, göklerde ve yerde neler var?”” (10/Yûnus, 101)

Ayette “gökyüzüne ve yeryüzüne bakın” emrinden kasıt, onun hakkında düşünüp ibret almaktır. Başka ayetlerde de bu mananın benzerlerine rastlamaktayız. Örneğin; bir ayette Arapların o dönemde en değer verdikleri mallardan devenin yaratılışına dikkatler çekilerek, ibret almaları böylece onun yaratılış özelliklerine bakarak Allah’ın azametini ve kudretini bilmeleri istenmektedir¹⁶⁰:

أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ

“Peki insanlar devenin nasıl yaratıldığına, **bakmazlar mı?**” (88/Gâşiye, 17)

¹⁵⁶ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, c. 13, s. 325; Begavî, *Me ‘âlimü ‘t-tenzîl*, c. 3, s. 316; Ferrâ, *Meâni ‘l-Kur ‘ân*, c. 1, s. 401; Râzî, *Mefâtîhu ‘l-gayb*, c. 15, s. 434.

¹⁵⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve ‘t-tenvîr*, c. 9, s. 225.

¹⁵⁸ Râzî, *Mefâtîhu ‘l-gayb*, c. 15, s. 434.

¹⁵⁹ Zebîdî, *Tâcü ‘l- ‘arûs min cevâhiri ‘l- kâmûs*, c. 14, s. 245.

¹⁶⁰ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, c. 24, s. 388, Begavî, *Me ‘âlimü ‘t-tenzîl*, c. 8, s. 410; İbn Kesîr, *Tefsîrü ‘l-Kur ‘âni ‘l- ‘azîm*, c. 8, s. 387.

Deveye ibret bakışı ile bakmak, evrendeki tüm işleri yöneten Allah'ın yaratışına şahit olmak, böylelikle deveye çevrilen bakışın onun bir yaratıcı tarafından yaratıldığına delil olduğunu görmektir.¹⁶¹

İbn Âşûr, bakan kişinin bakılan şeydeki incelikleri fark etmesi için bakışın çevrilmesine dikkat çekmek amacıyla “نَظَرَ” fiilinin “إِلَى” harf-i cer'i ile beraber kullanıldığını ifade etmektedir. Bir şeye bakılırken “نَظَرَ إِلَى” kalıbının kullanılması, bakışın yönlendirilmesi noktasında “نَظَرَ” fiilinin tek başına kullanılmasından daha kuvvetlidir. Bu kullanımı ayetin devamında “وَالَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ” “göğün nasıl yükseltildiğine”¹⁶², “وَالَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ” “dağların nasıl dikildiğine”¹⁶³, “وَالَى الْأَرْضِ” “yeryüzünün nasıl yayıldığına (bakmazlar mı?)”¹⁶⁴ ayetlerinde de görmekteyiz.

Başka bir ayette Hz. İbrâhim'e müjdelenen ve daha sonra kurban edilmesi istenen oğluyla diyalogu anlatılırken “nazar” lafzı, kurban emrinin gerektirdiği şeyi teemmül etmeyi ifade etmektedir¹⁶⁵:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى

“Çocuk, babasıyla beraber iş güç tutacak yaşa gelince babası ona, "Yavrucuğum" dedi, "Rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm; **düşün bakalım sen bu işe ne diyeceksin?**” (37/Sâffât, 102)

Nazar lafzının anlam boyutuna baktığımızda; bakan kişinin baktığı şeyi görememe ihtimalinden dolayı, gözle idrak etme mertebelerinin en düşüğü sayılmaktadır. Zira bir şeye bakış çevrildiğinde, o şey ister görülsün ister görülmesin ona “nazar ettim/baktım” denilmektedir.¹⁶⁶ Nitekim Allah, وَتَرَاهُمْ يُنظَرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ “Sana bakıyorlar zannedersin, oysa görmezler.”¹⁶⁷ ayetiyle bir şeye bakılırsa onun görülmeyebileceğini ifade etmektedir. Nazarın emredildiği ayetlerde, kalbi bir bakış istenmektedir. Çünkü göz ile bakışta bakışın çevrildiği şeyi görememe ihtimali

¹⁶¹ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 746; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrû 'l-Celâleyn*, c. 1, s. 805; Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, c. 31, s. 146.

¹⁶² 88/Gâşiye, 18.

¹⁶³ 88/Gâşiye, 19.

¹⁶⁴ 88/Gâşiye, 20.

¹⁶⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-tenvîr*, c. 23, s. 151.

¹⁶⁶ Muhammed Dâvud, *Mu 'cemu 'l-furûku 'd-delâliyye fi-l-Kur 'ân 'il-Kerîm*, s. 134.

¹⁶⁷ 7/A'râf, 198.

vardır, ancak kalbî bir bakışla bakan kimsenin baktığı şeyi idrak etme ve ondan ibret alma gücüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Nazar lafzının Kur’ân’da; gözle ve kalble bakmak, merhamet etmek, beklemek, mukabele şeklindeki kullanımlarının, Arapların kullanımlarıyla bir farklılık arzetmediğini görmekteyiz.

1.3. BASAR

“البَصْرُ” Basar lafzı görme duyusu, göz, görmek, bilmek, idrak etmek¹⁶⁸, kalbe nüfuz etmek¹⁶⁹ manalarına gelmektedir. Çoğul hali “الأبْصَارُ” şeklindedir. Kelimenin aslı; “açıklık, aşikâr olmak”tan gelir. Bakılan şeye gözünü dikerek isabetli bir bakış atmaktır. Lafza, kendisiyle her şeyin açıklığa kavuşmasından dolayı ilim manası da verilmektedir.¹⁷⁰

“أَبْصَارٌ” lafzının Küseyyir’in beytinde “gözler, bakışlar” manasında kullanıldığını görmekteyiz¹⁷¹:

يَرُدُّونَ شَرْرًا وَالْعُيُونُ طَوَامِحُ *** بِأَبْصَارِهِمْ آفَاقَ شَرْقٍ وَمَغْرِبٍ

“**Bakışlarını** doğu ve batı ufuklarında havaya dikmiş oldukları halde Göz ucuyla süzmelerini devam ettirirler.”

“البُصْرُ” (Busr) lafzının aslı “katılık”tan gelmektedir. Bu anlamıyla herşeyi kaplayan şey, kap, örtü manası vardır. Bundan dolayı “busru’s-semâ” tabiriyle “çıplak gözle gördüğümüz göğü kaplayan ilk kısım (katman)” anlaşılmaktadır.¹⁷²

Bu lafızdan türeyen “البَصِيرَةُ” basiret lafzı ise idrak eden kalbin gücü¹⁷³, din ve diğer şeylerin hakikati konusunda kalpte meydana gelen inanç¹⁷⁴, bir şeyin iç yüzüne

¹⁶⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 591; Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c. 2, s. 32; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 64; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 196.

¹⁶⁹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 1, s. 141; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 123; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 197.

¹⁷⁰ Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, s. 123.

¹⁷¹ Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî, *Telhîsu'l-beyân fî (an) mecâzâtî'l-Kur'ân*, thk., Ali Mahmûd Mukallid, Beyrut, Dâru Mektebetü'l-Hayât, tsz., s. 238.

¹⁷² Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, s. 124.

¹⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 197.

¹⁷⁴ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 1, s. 142; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 123; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 198.

vakıf olarak hak ve batılı ayırabilme gücü¹⁷⁵, aynı zamanda ince bir anlayış, zeka anlamında da kullanılmaktadır. Araplar “Allah basiretini kör etsin” dediklerinde kastedilen Allah’ın kişinin anlayışını kör etmesidir.¹⁷⁶

Muhadramûn şairlerinden İbn Ahmer (ö. 75/694) kör bir kişinin basiret sahibi oluşunu şiirinde şöyle anlatmaktadır¹⁷⁷:

أَخْبِرْ مَنْ لَأَقِيْتُ أَتَى مُبْصِرٌ *** وَكَأَنَّ تَرَى مِثْلِي مِنَ النَّاسِ بَصِيرًا

“Karşılaştığım kişiye benim **basiretli** olduğumu söylerim.

İnsanlardan benim gibi **basiretli** olanı az görürsün.”

“Basiret” lafzı, ibret manasında da kullanılmaktadır.¹⁷⁸ Şair Kus b. Sâide (ö. 600)’nin beytinde “بَصَائِر” lafzını “ibret” manasında kullandığını görmekteyiz¹⁷⁹:

فِي الدَّاهِبِينَ الْأُولِينَ *** مِّنَ الْقُرُونِ لَنَا بَصَائِر

“Asırlardır, atalarımızdan vardır bize **ibretler**.”

Aynı zamanda bu lafız şahit manasında da kullanılmaktadır.¹⁸⁰ Şu beyitte de bu manada bir kullanım görmekteyiz¹⁸¹:

كَأَنَّ عَلَى ذِي الطَّبِيِّ عَيْنًا بَصِيرَةً *** بِمَقْعَدِهِ، أَوْ مَنْظَرٍ هُوَ نَاطِرُهُ

“Sanki suçluda ona **şahit** olan bir göz var

Oturuşundan ya da bakışından anlaşılır”

Bu anlamlara ek olarak; delil¹⁸², silaha giydirilen zırh, kalkan¹⁸³, keçeden yapılmış oda¹⁸⁴, çadırın iki bölümü arasına asılan perde¹⁸⁵, yere akmış kan birikintisi ve intikam¹⁸⁶ manalarına da gelmektedir.

¹⁷⁵ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 1, s. 142; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 123; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 59; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 1, s. 127; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 65.

¹⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 198.

¹⁷⁷ Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c. 1, s. 62.

¹⁷⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 1, s. 142; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 65.

¹⁷⁹ Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *el-Egânî*, thk., Semîr Câbir, Beyrut, Dâru'l-Fikr, tsz., c. 15, s. 237.

¹⁸⁰ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 591; Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c.1, s. 62; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 66; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 201.

¹⁸¹ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 201.

¹⁸² Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 591; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 1, s. 254; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 1, s. 127; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 199.

¹⁸³ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 1, s. 142; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 591; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 1, s. 254; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 67; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 200.

Yine bu lafızdan türeyen “التَّبَصُّرُ” tebassur lafzı da teemmül etmek ve bilmek, tanımak, hayır ve şerri ayırt etmek manalarına delalet etmektedir.¹⁸⁷ Meşhur İmruülkays “التَّبَصُّرُ” lafzını beytinde bakışı sürdürerek görülen şeyi teemmül etmek manasında kullanmaktadır¹⁸⁸:

تَبَصَّرُ خَلِيلِي هَلْ تَرَى مِنْ ظَعَايِنٍ *** سَوَالِكَ نَفْبَا بَيْنَ حَزْمِي شَعْبَعِبِ

“**Bak** bakalım Dostum! Deve üzerinde

Şa‘ab‘ab mevkiinde bu iki patikada ilerleyen kadınları görüyor musun?”

Başka bir beyitte “التَّبَصُّرُ” lafzını ibret almak manasında kullandığını görmekteyiz¹⁸⁹:

يَا ابْنَ الْكِرَامِ أَلَا تَدْتُو فُتْبَصِرَ مَا *** فَدُ حَدْتُوكَ فَمَا رَأَيْ كَمَنْ سَمِعَا

“Ey cömertlerin oğlu! Yaklaşıp **ibret almaz mısın** sana konuştuklarından

Elbet olmaz gören, işiten gibi.”

Bir şeyi gördüğünde “أَبْصَرَ” fiili kullanılırken, o şeye bakıp bilgisine sahip olduğunda “بَصَرَ” fiili kullanılmaktadır.¹⁹⁰ İbnü’l-A‘râbî (ö. 231/846), “أَبْصَرَ الرَّجُلُ” kalıbıyla kişinin küfürden imana dönmesinin de ifade edildiğini söylemektedir.¹⁹¹ Aşağıdaki beyit bu manayı ifade etmektedir¹⁹²:

فَخَطَّانُ تَضْرِبُ رَأْسَ كُلِّ مُتَوَجِّجٍ *** وَعَلَى بَصَائِرِهَا، وَإِنْ لَمْ تَبْصِرْ

“Kahtan oğulları taçlı kralların başını keser,

Küfürden **imana dönmezlerse.**”

¹⁸⁴ Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, c. 12, s. 123; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 66.

¹⁸⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 591; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, c. 1, s. 254; İbn Fâris, *Mücmelü’l-luga*, c. 1, s. 127.

¹⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 67; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 10, s. 200.

¹⁸⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 591; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 65; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 10, s. 207.

¹⁸⁸ İmruülkays, *Dîvân*, s. 30.

¹⁸⁹ Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ elfiyeti İbn Mâlik*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire, Dâru’t-Türâs, 1980, c. 4, s. 13.

¹⁹⁰ İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, c. 1, s. 254; İbn Fâris, *Mücmelü’l-luga*, c. 1, s. 127; Zemahşeri, *Esâsu’l-Belâğa*, c.1, s. 62; Muhammed Dâvud, *Mu‘cemu’l-furûku’d-delâliyye fi-l-Kur‘ân’il-Kerîm*, s. 133.

¹⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 64; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 10, s. 209.

¹⁹² Tırmîh b. Hakîm (ö. 125/743), *Dîvân*, thk., İzzet Hasan, Beyrut, Dâru’ş-Şarki’l-‘Arabî, 1994, s. 164.

Körlüğün zıttı manasında kullanılan “البَصِيرُ” (basîr) lafzı, İslâmiyetten sonra, Allah’ın isimlerinden biri olarak kullanılmaktadır. “Basîr”, görme duyusu olmadan Allah’ın her şeye açığıyla gizlisiyle şahitlik etmesi manasında Allah’ın sıfatıdır.¹⁹³ Aynı şekilde “Âlim” manasında Allah’ın ilim sıfatını da teyit etmektedir.¹⁹⁴

“Basar” Lafzının Kur’ân’daki Manaları:

Kur’ân’da “basar” lafzı çeşitli sigalarda gözle ve kalple görmek¹⁹⁵, ibret, delil, şahit ve ilim¹⁹⁶ manalarında kullanılmaktadır:

Gözle görmek manasında kullanılması:

Kur’ân’da “basar” lafzı, körlüğün zıttı manasında, insanın görmesini niteleyen bir sıfat olarak “basîr” şeklinde gelmektedir:

إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا

“Hakikatte biz insanı katışık bir nutfeden yarattık; imtihan edelim diye onu işitir ve **görür** kıldık.” (76/İnsân, 2)

ادْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَأَلْفُوهُ عَلَىٰ وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا

“Şu benim gömleğimi götürün de onu babamın yüzüne koyun, **gözleri görece** duruma gelir.” (12/Yûsuf, 93)

Kalple görmek manasında kullanılması:

“بَصْرُ الْقَلْبِ” kalbin bir şeye nazar etmesi ve onda bir his, duygu oluşması manasındadır.¹⁹⁷ Nitekim bazı ayetlerde kalbin kör olması ve iman ile görmesi kastedilmektedir:

وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ

“Onların arasında sana bakanlar da var; ama eğer **görmüyorlarsa** körlere doğru yolu sen nasıl göstereceksin?” (10/Yûnus, 43)

وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ

“Görmeyenle **gören**, bir olmaz.” (35/Fâtır, 19)

¹⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 64; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 198.

¹⁹⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 591.

¹⁹⁵ Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, s. 70.

¹⁹⁶ Herevî, *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, s. 182, 183.

¹⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 65; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 10, s. 197.

Ayetlerde Hz. Peygamber'in nübüvvet delillerini gözleriyle gören fakat kalpleri kapalı olduğu için vahyi kabul etmeyen, hakikati anlamaya çalışmayıp basiretlerini kullanmayanlardan bahsedilmektedir. Onların hidayetsizliği *فَأَنهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ* “*Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.*”¹⁹⁸ ayetindeki körlüğe benzetilmektedir. Zira gözleri kör olan bir kimse eğer basiret sahibiyse, gözleri gören ama akletmeyen kişinin idrak edemediği şeyleri kavrar. Basiret sahibi olmayan kimsenin bakışı ise ona bir şeyleri aşikâr kılmayacağı için teemmül edemeyecek, dolayısıyla ibret alamayacaktır.¹⁹⁹

Râzî, kâfirlerin içindeki kin ve düşmanlığın onları gerçekleri görmekten alıkoyduğunu, bu yüzden kör olanı görür hale getirmenin mümkün olmadığı gibi, bu derece düşman olanların peygambere tabi olmasının da mümkün olmadığını ifade etmektedir.²⁰⁰

Ebû Hilâl el-Askerî, ayette duyu organı olarak gözün görmesinden ve kör olmasından da bahsedilebileceğinden ancak kastedilenin imanın faydası ve küfrün zararına dikkat çekmek olduğunu söylemektedir. Bu yüzden iman görmeyle, küfür ise körlükle eş tutulmaktadır.²⁰¹

İbret, delil manasında kullanılması:

“Kendisiyle hak ve batılın ayrıldığı güç” manasındaki basiret yeteneği, ayette “görüp ondan ibret aldığınız, gerçeğin açığa çıkmasına yarayan deliller ve kanıtlar” manasında²⁰² şu şekilde kullanılmaktadır:

قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا

“Doğrusu size rabbiniz tarafından **basiretler** verilmiştir. Artık kim hakkı görürse faydası kendine, kim de kör olursa zararı kendinedir.” (6/En'âm, 104)

“Basiret”in çoğulu olan “بَصَائِرُ” lafzına müfessirlerden bazıları, “kalbin nuru, kalpte hâsıl olan bilgi ve idrak” anlamını vererek, beden gözüyle algılamaya “basar”,

¹⁹⁸ 22/Hac, 46.

¹⁹⁹ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 4, s. 135; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 332; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 3, s. 114; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 273; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 4, s. 148; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 11, s. 126; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 11, s. 178, 179.

²⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 17, s. 259.

²⁰¹ Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, s. 124.

²⁰² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 12, s. 24; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 3, s. 174; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 3, s. 312; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 180.

kalpte meydana gelen idrake de “basiret” demektedirler.²⁰³ Râzi, ayetteki “بَصَائِرُ” lafzını “ayetler” olarak yorumlamaktadır. Ayetlerin birer idrak vesilesi olduğunu bu yüzden “basiretler” olarak isimlendirdiklerini ifade etmektedir.²⁰⁴

İbn Âşûr ise diğer müfessirlerden farklı olarak “basiret” lafzına “*manaların ve hakikatlerin onunla ortaya çıktığı akıl*” manasını vermektedir.²⁰⁵ Nitekim فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ “O halde ibret alın, ey basiret sahipleri!”²⁰⁶ ayetindeki “basiret sahipleri” lafzına da “akıl sahipleri” manası verilmektedir.²⁰⁷ Ferrâ, bu ifadeyle Allah’ın zikrettiği şeylerden ibret alan kimsenin anlaşıldığını söylemektedir.²⁰⁸

Aynı şekilde bir ayette Allah Kur’ân’ın apaçık bir delil olduğunu هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ “İşte bu Kur’an, rabbinizden gelen basiretlerdir.”²⁰⁹ diyerek anlatmaktadır. “Basiretler” lafzı “Allah’tan gelen kanıtlar” manasında anlaşılmaktadır. Böylece neyin hak neyin batıl olduğunu görmeye yarayan basiret yeteneği, insanın çevresini ve yürüdüğü yolu onunla gördüğü göze benzetilmektedir.²¹⁰

Başka bir ayette Allah, Semûd kavmine verilen dişi deveden bahsederken أَتَيْنَا سَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً “Semûd kavmine, açık bir mucize olmak üzere dişi deveyi vermiştik.”²¹¹ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Ayetteki “مُبْصِرَةً” lafzı ile gerçeği açıkça gösteren delil, hatırlatma, ibret manaları kastedilmektedir.²¹² Ferrâ ayette geçen “مُبْصِرَةً” lafzına aydınlatıcı, aşikâr manasını vermektedir.²¹³ Nitekim aynı lafız bu manada هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا “İçinde dinlenesiniz diye geceyi, (işlerinizi) görmenizi sağlasın diye gündüzü size bahşeden O’dur.”²¹⁴ ayetinde

²⁰³ Râzi, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 13, s. 105; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 2, s. 176; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 3, s. 170; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 9, s. 150.

²⁰⁴ Râzi, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 13, s. 105.

²⁰⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 7, s. 418.

²⁰⁶ 59/Haşr, 2.

²⁰⁷ Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 8, s. 70; Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, c. 3, s. 143.

²⁰⁸ Râzi, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 29, s. 505.

²⁰⁹ 7/A’raf, 203.

²¹⁰ Radî, *Telhîsu’l-beyân*, s. 80.

²¹¹ 17/İsrâ, 59.

²¹² Radî, *Telhîsu’l-beyân*, s. 151.

²¹³ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, c. 2, s. 126.

²¹⁴ 10/Yûnus, 67.

kullanılmaktadır. İnsanlar gündüz vakti etrafını gördüğü için Allah gündüzü gören, aydınlık manalarıyla nitelendirmektedir.²¹⁵

Şahit manasında kullanılması:

Kur'ân bu lafzı şahit manasında da kullanılmaktadır. Bir ayette kişinin kendisine şahitlik etmesinin “basiret” lafzı ile ifade edildiğini görmekteyiz:

بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ وَلَوْ أَلْفَىٰ مَعَاذِيرَهُ

“Artık insan, mazeretlerini sayıp dökse de kendine kendisi **tanıktır.**”
(75/Kıyâmet, 14-15)

Ferrâ, ayette ki “basiret” lafzına şahit manası vererek, bunu “*insanın yaptığı amelleri gözetleyen şahitler vardır. Bunlar; elleri, ayakları, gözleri, kulakları ve diğer organlarıdır*” şeklinde ifade etmektedir.²¹⁶ Müfessirlerin çoğunluğu da bu görüştedir.²¹⁷ Nitekim “O ceza gününde *دَلِيلٌ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ*”²¹⁸ ayeti buna delalet etmektedir. Bazı müfessirler ayetteki “basiret” lafzına “delil” manası vererek ayeti, “*insan kendisinden sâdır olan amellerin, hem apaçık bir delili hemde şâhididir*” şeklinde yorumlamaktadırlar.²¹⁹

Meşhur dil âlimlerinden Ahfeş el-Evsat, Bir adamın diğerine “sen kendine şahitsin/delilsin” demesiyle “insan kendi nefesine basîrdir” sözünün aynı anlamda olduğunu söylemektedir.²²⁰

İlim manasında kullanılması:

“Basar” lafzının bazı ayetlerde ilim manasında kullanıldığını görmekteyiz. Aşağıdaki ayet için Ferrâ, “basar” lafzının ilim manasında olduğunu, bu yüzden

²¹⁵ Radî, *Telhîsu'l-beyân*, s. 99.

²¹⁶ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 3, s. 211.

²¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 24, s. 63; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 8, s. 283; İbn Keşîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 8, s. 277; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 779; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 30, s. 729.

²¹⁸ 24/Nûr, 24.

²¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.4, s. 662; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 266; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 9, s. 66; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 29, s.140; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 29, s. 347.

²²⁰ Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşîf el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk., Hüda Mahmud Kırâa't, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1990, c. 2, s. 557.

“görüşün keskinliği” ile kastedilenin, bu konudaki “ilmin keskinliği” olduğunu söylemektedir²²¹:

لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَتَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ

“(Ona şöyle seslenilir:) "Sen bu konuda tam bir gaflet içindeydin, artık gözünden perdeni kaldırdık, şimdi **gözün keskindir.**"” (50/Kâf, 22)

Ayetin kime hitap ettiği konusunda müfessirler farklı görüşler ileri sürmektedir. Bu görüşlere baktığımızda üç muhatap kitlesi ortaya çıkmaktadır. İlki; gözünden perdesi kaldırılan kâfirlerdir. Kâfirler dünyada inkâr ettikleri şeylerin hakikatini görüp içinde buldukları gaflet uykusundan uyanırlar. İkincisi; müminlerdir. Kendilerine gayba ilişkin gizli olan şeyler açığa çıkacak ve yakîn bir ilimle görecekler, bununla ilimleri artacaktır. Üçüncü görüş ise; hitap Hz. Peygamber’e yapılmıştır. Onun vahiyden önce din konusunda gaflette olması, vahyin inmesi ve Kur’ân eğitimiyle görmediklerini görmesi, bilmediklerini bilmesidir.²²² Âlûsî, hitabın Hz. Peygambere yapılmasının ayetin siyak ve sibakına uymadığını ifade ederken²²³, genel görüş hitabın tüm insanlara yapıldığıdır. Böylece insanın bakışı keskinlik kazanıp, görmesine mani olan şeylerin ortadan kalkmasıyla eşyanın hakikatine nüfuz eder hale gelecektir.²²⁴

Aynı şekilde bir konuda ilim sahibi olan kimse için “فُلَانٌ بَصِيرٌ بِهَذَا الْأَمْرِ” tabiri kullanılmaktadır. Aynı kullanımı bir ayette “ben onların bilmediklerini bildim” manasında görmekteyiz²²⁵:

بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ

“Ben onların **görmediklerini gördüm.**” (20/Tâhâ, 96)

Bir ayette “basiret” lafzı, Allah’a davetin hakkı ve batılı ayırt eden bir marifet ve yakîn üzere olmasını ifade etmek için kullanılmaktadır²²⁶:

ادْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ

²²¹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 3, s. 78.

²²² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 22, s. 352; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. 5, s. 142; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 7, s. 401.

²²³ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 26, s. 184.

²²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.4, s. 389; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. 5, s. 142; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 7, s. 401; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 26, s. 184.

²²⁵ Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, s. 183.

²²⁶ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 4, s. 284.

“Ben, *basiret* üzere Allah’a çağırıyorum.” (12/Yûsuf, 108)

Başka bir ayette de aynı kullanımı görmekteyiz:

قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا

“Doğrusu size rabbiniz tarafından basiretler verilmiştir. Artık kim hakkı **görürse** faydası kendine, kim de kör olursa zararı kendinedir.” (6/En’âm, 104)

Bazı müfessirler “فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ” tabiri için, “kime Allah’ın delilleri açılırsa (ayan olursa) ve onları bilip, kalbine yerleştirip, Allah’ın birliğine ve Hz. Muhammed’in onun resulü olduğuna iman ederse kendi yararınadır” şeklinde yorumlayarak ayette ki “أَبْصَرَ” fiilinin “ilim” manasına geldiğini ifade etmektedirler.²²⁷

Basar lafzının anlam boyutuna baktığımızda; nazar lafzındaki bakıştan farklı olduğunu görmekteyiz. Zira basarda bakılan şeyin idrak edilmesi, o şeyin üzerindeki gizliliğin ortadan kalkıp aşikâr olması vardır. Böylece bakan kişi aynı zamanda baktığı şeyin bilgisine de sahip olmaktadır. Bu yüzden ayetlerde bakıp gören kişiyi ifade etmek için “basîr” lafzının tercih edildiğini görmekteyiz.

Basar lafzının Kur’ân’da gözle ve kalple görmek, ibret, şahit, ilim, teemmül etmek ve ibret almak şeklindeki kullanımlarının, Arapların kullanımıyla bir farklılık arz etmediğini görmekteyiz. Lafzın Kur’ân’da delil ve akıl gibi manaları kazanması da hakikatlerin kendileriyle açığa çıkmasından dolayıdır. Bu da lafzın öz manasının dışında bir kullanım değildir. Basar lafzına Araplar tarafından yüklenen “küfürden imana dönme” manasıyla Kur’ân’da “görenle görmeyen bir olmaz”²²⁸ ayetinde ki mananın birebir örtüştüğünü görmekteyiz.

1.4. TAAKKUL

“العقل” (Akıl) lafzı, “الحمق” (humk) ve “الجهل” (cehl)’in zıttıdır.²²⁹ Göndermek, bırakmak ve ihmal etmenin zıttı anlamında tutmak, kontrol altına almak, korumak, bağlamak²³⁰, hapsedmek²³¹ manalarına gelmektedir.

²²⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 12, s. 25; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 3, s. 175; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 7, s. 419; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 13, s. 105.

²²⁸ 35/Fâtır, 19.

²²⁹ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, c. 4, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 11, s. 458.

²³⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, c. 2, s. 939; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 11, s. 459.

Şenferâ (ö. m. 525-550 arası)'nın beytinde aklın, “الْحَمُّ” (ahmaklık)'ın zıttı anlamında bir kullanımını görmekteyiz²³²:

لَعَمْرُكَ مَا فِي الْأَرْضِ ضَيْقٌ عَلَى امْرِيٍّ *** سَرَى رَاغِباً أَوْ رَاهِباً وَهُوَ يَعْقِلُ

“Yemin olsun ki, darlık yok yeryüzünde!

Aklı başında olup geceleyin isteyerek ya da korkarak yürüyen kişi için.”

“تَعَقُّلٌ” taakkul ise, akıl yürütme faaliyetidir.²³³ Lebîd b. Rebîa'nın beytinde “akıl” lafzı “tedebbür etmek” manasında kullanılmaktadır²³⁴:

إِعْقَلِي إِنْ كُنْتَ لَمَّا تَعْقَلِي *** وَقَدْ أَفْلَحَ مَنْ كَانَ عَقْلٌ

“Akletmediğin zaman aklını kullan!

Aklını kullanan kişi felaha ermiştir.”

Arap kelamına baktığımızda onlar akli, şerden men edici bir güç olarak anlamakta ve onun fikri boyutunun yanında ahlaki boyutunun da olduğunu düşünmektedirler. Lakin Araplar bu lafzı, gerçek anlamının dışına çıkmadan çeşitli anlamlarda kullanmaktadırlar.²³⁵

Bu kullanımlara bakarsak; nefisini kontrol altına alan kişiye “العَاقِلُ” (âkil) denmektedir. Devenin ayaklarını toplayıp bağlanması için kullanılan “العَقْلُ” (akıl) lafzı, işlerini ve görüşlerini toplayan kimse için de kullanılır.²³⁶ Devenin istediği gibi hareket etmesini engellediğinden dolayı devenin yularına “العَقَالُ” (İkâl) denilir. Aynı zamanda bu yıllık sadakanın da adıdır. Arap toplumu kavmin efendisine ve cömerdine “العَقِيلَةُ” (akîle) demektir.²³⁷

Ağaçların diplerinde yağmur sularının biriktiği yere “المَعْقَلَةُ” (ma'kule) denir. Ona bu ismin verilmesinin sebebi suyu hapsedmesinden dolayıdır. Evinde hapsedilmiş örtülü kadına “العَقِيلَةُ” (akîle) denilmektedir.²³⁸ Lafzın “tutma, kontrol

²³¹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 2, s. 939; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 1769; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, c. 4, s. 69; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 459.

²³² Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kalî el-Bağdâdî, *el-Emâlî*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978, c. 3, s. 208.

²³³ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 1770.

²³⁴ Âdil Abdulcebbâr Zâyid, *Mu'cemu elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife*, s. 208.

²³⁵ Âdil Abdulcebbâr Zâyid, *Mu'cemu elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife*, s. 195.

²³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11 s. 458.

²³⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 204; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 2, s. 939; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 1771; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 459-465.

²³⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 203.

altına alma” anlamından hareketle ishali tutan, önleyen ilaca da “العُقُولُ” (akûl) denilmektedir.²³⁹ Nitekim sığınılacak yer, kale anlamında “العَقْلُ” (akıl) ve “المَعْقِلُ” (ma‘kil) lafızları kullanılmaktadır.²⁴⁰

Akıl lafzının anlamlardan biride “diyet”tir.²⁴¹ Arap toplumunda kişi birini öldürdüğünde develerden diyet toplar ve onu öldürülen kişinin ailesinin avlusuna bağlar. Yani o develeri avluya “bağlayarak” onları teslim edeceğini teyit eder. Böylece diğer tarafın intikam almasına “engel olduğu için” diyet, akıl lafzıyla anlatılmaktadır. Diyet verenin baba tarafından yakın akrabasına “العَاقِلَةُ” (âkile) adı verilmektedir.²⁴²

Arap şiirlerinde de bu kullanımı görmekteyiz. Nâbiga ez-Zübyânî beytinde, “akıl” lafzını “diyet” manasında kullanmaktadır²⁴³:

لَمَا رَأَى وَاشْتَقَّ إِعْصَانَ صَاحِبِهِ***وَلَا سَبِيلَ إِلَى عَقْلٍ، وَلَا قَوْدٍ

“Köpek diğer köpeğin öldürüldüğünü

ve ne **diyet** ne de kısasa bir yol olmadığını görünce (dedi)...”

Züheyr b. Ebî Sülmâ beytinde, “akıl” lafzını “develeri avluya bağlayarak diyeti ödemek” manasında kullanmaktadır²⁴⁴:

فَكُلًّا أَرَاهُمْ أَصْبَحُوا يَعْقِلُونَهُ***صَحِيحَاتٍ مَالٍ طَالِعَاتٍ بِمَخْرَمٍ

“Katillerden her birini, dağ yolarından gelen **develerle diyetlerini öderken** görüyorum.”

“العَجْرُ” (Hicr) ve “النُّهَى” (Nühâ) lafızları da “engellemek” anlamlarından dolayı akıl lafzıyla aynı manaya denk gelmektedirler.²⁴⁵

Akıl lafzı Hz. Peygamberin hadislerinde ve sahabe sözlerinde de “deveyi veya başka bir şeyi bağlamak, zaptetmek²⁴⁶; diyet vermek²⁴⁷” gibi kelime mânaları

²³⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 1769; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 2, s. 939; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 459.

²⁴⁰ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 204; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 2, s. 939; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 1769; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 2, s. 939.

²⁴¹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 204; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 1769; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 460.

²⁴² İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 2, s. 939; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 460.

²⁴³ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 26, s. 475.

²⁴⁴ Ebü'l-Abbâs Sa'leb, *Şerhu Dîvânî Züheyr b. Ebî Sülmâ*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbu'l-'Arabî, 2004, s. 47.

²⁴⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 1769; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 11, s. 458.

yanında “hatırda tutmak, anlamak ve bilmek²⁴⁸” gibi terim anlamlarını da ifade etmektedir.

Hız. Peygamber’in bir hadisinde “الكَيِّس” kelimesinin de “akıllı kişi” mânasında kullanıldığını görmekteyiz. Rasûlullah (s.a.v.) hadisinde, “keyyis, nefisini kontrol altına alıp ölümden sonrası için hazırlanan kimsedir” buyurmaktadır:

عَنْ أَبِي يَعْلَى شَدَّادِ بْنِ أَوْسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : الْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ ، وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ ، وَالْعَاجِزُ مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا ، وَتَمَنَّى عَلَى اللَّهِ الْأَمَانِي

Ebû Ya’lâ Şeddâd İbni Evs *radiyallahu anh*’den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu:

“*Akıllı kişi, nefisine hâkim olan ve ölüm sonrası için çalışandır. Âciz kişi de, nefisini duygularına tâbi kılan ve Allah’tan dileklerde bulunup duran (bunu yeterli gören) dir.*”²⁴⁹

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran temyiz gücüdür.²⁵⁰ Hayatta ihtiyaç duyulan şeylerin bilinmesi, hak ve adalet programının altına sığınmak, heva ve hevesden korunmaktır. Onunla maddi ve manevi iyilik ve kötülük teşhis edilip, nefis kontrol altına alınır.²⁵¹ Aynı zamanda akıl, idrak ve fehm anlamıyla cehaletin zıttıdır.²⁵² Buradan hareketle, akıl idrak eden bir güçtür; çünkü o ilmi tutar ve kontrol altına alır.²⁵³ Bu güç ile insanın elde ettiği ilme “عَقْلٌ” denir. Buna binaen Hz. Ali şöyle demektedir²⁵⁴:

رَأَيْتُ الْعَقْلَ عَقْلَانِ فَمَطْبُوعٌ وَمَسْمُوعٌ
وَلَا يَنْفَعُ مَسْمُوعٌ إِذَا لَمْ يَكُ مَطْبُوعٌ
كَمَا لَا يَنْفَعُ ضَوْءُ الشَّمْسِ وَضَوْءُ الْعَيْنِ مَمْنُوعٌ

“Gördüm ki **akıl** iki kısımdır: doğuştan gelen ve sonradan kazanılan

Doğuştan geleni olmadıkça işitilene fayda sağlamaz.

²⁴⁶ Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 32.

²⁴⁷ Buhârî, “İlim”, 39.

²⁴⁸ Buhârî, “Hayz”, 6.

²⁴⁹ İbn Mâce, “Zühhd”, 31.

²⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 11, s. 458.

²⁵¹ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 8, s. 238.

²⁵² İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, c. 2, s. 939.

²⁵³ Âdil Abdulcebbar Zâyid, *Mu’cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma’rife*, s. 154.

²⁵⁴ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 715.

Tıpkı göz görmediği halde güneş ışığının yarar sağlamadığı gibi”

Birinci akıl çeşidine Hz. Peygamber şu sözüyle işaret etmektedir:

مَا خَلَقَ اللَّهُ خَلْقًا أَكْرَمَ عَلَيْهِ مِنَ الْعَقْلِ

“Allah **akıldan** daha fazla değerli bir şey yaratmamıştır.”²⁵⁵

İkinci akıl çeşidine de şu sözüyle işaret etmektedir:

مَا كَسَبَ أَحَدٌ شَيْئًا أَفْضَلَ مِنْ عَقْلٍ يَهْدِيهِ إِلَى هُدًى أَوْ يَرُدُّهُ عَنْ رَدًى

“Hiç kimse kendisini hidâyete yönlendirecek ve kötülükten döndürecek bir **akıldan** daha üstün bir şey elde etmiş değildir.”²⁵⁶

“Akıl” Lafzının Kur’ân’daki Manaları:

“العقل” lafzı, isim olarak Kur’ân’da kullanılmamakla birlikte, mazi fiil sigasında “عَقَلَ” şeklinde ya da muzari fiil sigasında istifham (أَفَلَا تَعْقِلُونَ), tereccî (لَعَلَّكُمْ) (لَعَلَّكُمْ), takrir (لَقَوْمٍ يَعْقِلُونَ) ve nefiy (لَا يَعْقِلُونَ) şeklinde gelmektedir.

Akıl, insanın onu diğer varlıklardan ayıran vasfıdır. İnsan onunla Allah’ın emir ve nehiyelerini akleder. “Akıl” lafzının kullanıldığı ayetlere baktığımızda, onun teemmüle, Kur’ân bağlamının etrafında döndüğü aklın muhataplığını gerektiren fikri sorunlarda tefekküre çağırdığını görürüz. Yeryüzü, gökyüzü, gece, gündüz, ölüm ve diriliş, gece ve ay bunlardır.²⁵⁷ Bu ayetlerde çoğunlukla Allah’ın ilmine, iradesine, hikmetine ve rahmetine delalet eden kevni ayetler kastedilmektedir.²⁵⁸

Kur’ân’da bu lafız kırk dokuz defa kullanılmaktadır. Daha çok “أَفَلَا تَعْقِلُونَ” şeklinde “sözlerinizin ve fillerinizin kötülüğünü idrak edecek zihinleriniz yok mu?” manasında on üç kez tekrar edilmektedir²⁵⁹:

وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلَا تَعْقِلُونَ

*Sakınanlar için âhiret yurdu elbette daha iyidir. Hâlâ **aklınızı kullanmıyor musunuz?** (12/Yûsuf, 109)*

²⁵⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmi’-d-dîn*, Beyrut, Dâru’l-Ma’rife, tsz., c. 1, s. 86.

²⁵⁶ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî, *Şuabü’l-Îmân*, thk., Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü’r-Rüşd, Bombay, 2003, c. 6, s. 367, no: 4338, (Küçük lafız değişikliği ile).

²⁵⁷ 2/Bakara, 164; 23/Mü’minûn, 80; 16/Nahl, 12; 26/Şuarâ, 28; 45/Câsiye, 5.

²⁵⁸ Âdil Abdulcebbar Zâyid, *Mu’cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma’rife*, s. 128.

²⁵⁹ Âdil Abdulcebbar Zâyid, *Mu’cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma’rife*, s. 103.

“أَفَلَا تَعْقِلُونَ” üslubu, sevilmeyen, hoşlanılmayan ve kabul edilmeyen bir durumun istifhâm yoluyla ifade edildiği istifham inkarî üslubudur. Bu ayetlerde istifham, kınama ifade etmektedir. Bu yüzden “أَفَلَا تَعْقِلُونَ” şeklinde gelen sorunun amacı; “sizin akleden bir zihniniz yok mu ki fiillerinizin kötülüğünü kavrayacak bir anlayışa sahip değilsiniz, hitabı anlamıyorsunuz, size emredilene yapmıyor men edilenden geri durmuyorsunuz” diyerek muhatabı kınamaktır.²⁶⁰

وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

“Yaşatan da öldüren de O’dur. Gece ile gündüzün yer değiştirmesi de O’nun eseridir. Artık **aklınızı kullanmayacak mısınız?**” (23/Mü’minûn, 80)

Müfessirlerden bazıları ayetteki akletme eylemini, Allah’ın evrende kullarına sunduğu delillere nazar etmek ve zihni bakılan şeylere yoğunlaştırarak teemmül faaliyetini gerçekleştirmek olarak yorumlamaktadırlar.²⁶¹ Bazıları ise, akletme eylemini, Allah’ın bu delillerine baktıktan sonra onlardan ibret almak şeklinde ifade etmektedirler.²⁶² İbn Âşûr, Allah’ın bu ayette ve önceki ayetlerde saydığı delillerle hidayeti bulamayanları akılsız konumuna koyduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu deliller, onlara nazar eden kimseyi Allah’ın birliğine götürecektir ve böylece bildiği hakikatler ona fayda sağlayacaktır.²⁶³

“لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” kalıbı Kur’ân’da sekiz defa, daima bir beyan lafzından ya da Allah’ın hükümlerini ve hududlarını açıklamasından sonra kullanılmaktadır:

قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيْهِ إِلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَنْزُرُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطُنَّ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصِيَّتُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

“De ki: Gelin, rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyilik edin. Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti; **umulur ki düşünüp anlarsınız.**” (6/En’âm, 151)

²⁶⁰ <http://www.alukah.net/sharia/0/7893/> (erişim tarihi: 03.09.2018).

²⁶¹ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl ve Esrârü’l-te’vîl*, c. 4, s. 93; Ebüssüûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 6, s. 147.

²⁶² Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, c. 5, s. 425; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 453; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 23, s. 142.

²⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 18, s. 106.

Ayetteki “لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” kalıbı ile Allah’ın zikrettiği bu emirlerin din ve dünya konusunda ki faydalarını akletmek²⁶⁴, böylece nefisleri zikredilen kötülükleri işlemekten alıkoymak²⁶⁵ manası kastedilmektedir. Beyzâvî, aklın kemalinin rüşd olduğunu söyleyerek “umulur ki akledersiniz” ifadesini “umulur ki doğru yolu bulursunuz” şeklinde yorumlamaktadır.²⁶⁶

Aynı şekilde Bakara suresinde²⁶⁷ içki ve kumar hakkındaki hükümlerin ardından talak hakkındaki hudutlardan bahsedilmektedir. Rûm suresinde²⁶⁸ ise hasta ve sakatlarla ilgili muafiyet, yakınların evlerinden yiyip içmek, birlikte veya ayrı ayrı yemek, evlere girildiğinde selâm vermek gibi hususlardan bahsedildikten sonra kullardan tüm bu beyanları akletmeleri istenmektedir.

Ayetlerde “teakkul” ile kastedilen; hitabın açıklandıktan sonra anlaşılması ve bu hitabın emir ve nehiyelerine nefsin bağlı kalmasını sağlamaktır.²⁶⁹ Akıl, insanı doğruya ve hayra ileten ve insanın meyillerini kontrol altına alan bir güçtür. Bu yüzden saadete erme ve kemale ulaşmada en güçlü vesiledir.²⁷⁰ Bundan dolayı Allah kullarından akletmelerini istemektedir.

“لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ” kalıbı Kur’ân’da sekiz defa takrir (onaylama) ifade etmek için kullanılmaktadır:

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَع النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

*“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde **aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.**” (2/Bakara, 164)*

²⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, c. 13, s. 179.

²⁶⁵ Ebüssuûd, *İrşâdü 'l-'akli 's-selîm*, c. 3, s. 199.

²⁶⁶ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzîl ve Esrârü 't-Te'vîl*, c. 2, s. 189.

²⁶⁷ 2/Bakara, 219-220, 241-242.

²⁶⁸ 24/Nur, 61.

²⁶⁹ <http://www.alukah.net/sharia/0/7893/> (erişim tarihi: 03.09.2018).

²⁷⁰ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 8, s. 238.

Ayetteki “لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ” ifadesini bazı müfessirler, “yaratıcının vahdaniyetinin delillerini ve alametlerini tefekkür edip, o delillere akıl gözüyle bakanlar” olarak yorumlarken²⁷¹, Zemahşerî, akıl gözüyle bakan kimse bunlardan ibret alırsa akletme faaliyetinin gerçekleşeceğini söyler.²⁷² Celaleyn, lafza tedebbür manası vererek, Allah’ın bu nimetleri vermedeki maksadı üzerinde akıl yürüten ve bu nimetlerin akıbetlerini, insana sağladığı yararı ve bu nimetlerin olmaması sonucunda meydana gelecek şeyleri düşünen kimselerin kastedildiğini söylemektedir.²⁷³ Râzî ise Allah’ın saydığı bu delillerin, onlara nazar edebilenlere has olduğunu ifade etmektedir. Ancak nazar eden kimseler Rablerinin birliğinin, adaletinin ve hikmetinin farkına varıp, şükürünü ve itaatini yerine getirebilirler. Allah’ın ayette saydığı sekiz şey, dünyalık nimetler gibi gözüke de sağlam bir akla ve basirete sahip kimse bunları düşündüğünde, bunların uhrevî nimetlere dönüştüğünü görecektir.²⁷⁴

Ayette “akledenler” ya da “akıllılar” lafızları tercih edilmeyip, “akleden bir kavim” denilerek, bir kavim akılla nitelendirilmiştir. Her kavim ve milletin, onları diğerlerinden ayıran, onunla ön plana çıktıkları özellikleri vardır. Arap keliminde da bu kullanım yaygın olduğu gibi Kur’ân’da, “وَكَانَ قَوْمٌ يَفْرُقُونَ” *“Fakat onlar korkak bir topluluktur.”*²⁷⁵ ayetinde ve pek çok ayette bu kullanımı görmekteyiz. İbn Âşûr da, kavim olarak akıllarını kullanmanın, onların karakteri ve temel özelliği olmasından dolayı bu şekilde kullanıldığını söylemektedir. Yani ayette, “temel vasfı akıl olan kişiler için deliller olduğu” ifade edilmektedir. Bundan dolayı Allah iğneleyici bir üslub olan ta’rîz üslubunu kullanarak, akıllarının meleke haline gelmemesi ve derinlemesine düşünememelerinden dolayı onların bu delillerden istifade edemediklerini ifade etmektedir.²⁷⁶

Bu kullanım, iki defa münafıkların “قَوْمٌ لَّا يَعْقِلُونَ” “akletmeyen bir topluluk” olarak vasıflandırılmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Müslümanların namaza çağrıldığı sırada, münafıkların ezanla alay etmeleri sebebiyle Allah münafıklar için bu nitelendirmeyi kullanmaktadır:

²⁷¹ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 1, s. 236; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, c. 1, s. 117; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 1, s. 185; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 2, s. 33.

²⁷² Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 1, s. 236.

²⁷³ Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 31.

²⁷⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, c. 4, s. 144.

²⁷⁵ 9/Tevbe, 56.

²⁷⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 2, s. 89.

وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوءًا وَعَبَا ذَلِكِ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ

“Namaza çağırduğunuz zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu, onların aklını kullanmaz bir topluluk olmalarındandır.” (5/Mâide, 58)

Bazı müfessirler aklını kullanmamayı “sefihlik” olarak yorumlamaktadırlar. Zira onların sefihlikleri hakkı bilmemeye sebep olmuştur.²⁷⁷ Eğer onlar kâmil manada bir akla sahip olsalardı, kendilerini yaratana yüceltmeyi, ona kulluk etmeyi oyun eğlence olarak görmezlerdi.²⁷⁸ Bu fiilleriyle onlar Rablerinden cahil kaldıkları için müslümanların namaza icabet etmelerini akletmemektedirler.²⁷⁹ İlahi ayetlerden ancak akıl sahipleri istifade etmektedir. Akıl zayıf olup, heva ve hevesler ona galip geldiğinde ise insanı hüsrana, dalalete, fesada ve helaka sürüklemektedir.²⁸⁰

Bir ayette “عَقَلُوا” şeklinde mazi fiil olarak Allah’ın kelamını tahrif eden kimselerden bahsederken kullanılmaktadır:

أَفَنطَمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ تَمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يُعْلَمُونَ

“Şimdi (ey müminler!) onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa onlardan bir zümre, Allah’ın kelâmını işitirler; sonra o kelâmı iyice akletmiş olmalarına rağmen yine de bile bile onu tahrif ederlerdi.” (2/Bakara, 75)

Ayette ki akletme eylemine, çoğu müfessir “fehmetmek” manasını vermektedir. Müfessirler, Yahudilerden bir grubun “Allah’ın kelamını fehmettikten sonra akıllarıyla onun sıhhatini kontrol edip, içlerinde hiçbir şüphe kalmaması”nın, onların kelamı aklettikleri anlamına geldiğini söylemektedirler.²⁸¹ Bazı müfessirler ise akletme eylemine “ilim” manası vermektedirler. Bundan dolayı ayeti, “onların Allah’ın kelamının doğruluğunu, kendi uydurdukların şeyin ise bozukluğunu bildikten sonra kelamı tahrif ettikleri” şeklinde yorumlamaktadırlar.²⁸²

²⁷⁷ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 1, s. 683; Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzîl ve Esrârü ’t-Te’vîl*, c. 2, s. 133; Ebüssuûd, *İrşâdü ’l-’akli’s-selîm*, c. 3, s. 53; Âlûsî, *Rûhu ’l-me’ânî*, c. 6, s. 187.

²⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu ’l-gayb*, c. 12, s. 388.

²⁷⁹ Taberî, *Câmi ’u’l-beyân*, c. 10, s. 432.

²⁸⁰ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 8, s. 239.

²⁸¹ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 1, s. 184; Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzîl ve Esrârü ’t-Te’vîl*, c. 1, s. 89; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrû ’l-Celâleyn*, c. 1, s. 15; Ebüssuûd, *İrşâdü ’l-’akli’s-selîm*, c. 1, s. 116; Âlûsî, *Rûhu ’l-me’ânî*, c. 1, s. 298.

²⁸² Begavî, *Me’âlimü ’t-tenzîl*, c. 1, s. 113; Râzî, *Mefâtihu ’l-gayb*, c. 3, s. 558.

Bir ayette “يَعْقِلُ” fiili, mesellerin güzelliğini ve faydasını insanların akletmediğini ifade ederken kullanılmaktadır:

وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ

“İşte biz, insanlara bu misalleri anlatıyoruz ama bunların hikmetini gerçek bilgi sahibi olanlardan başkası **akıl erdirememektedir.**” (29/Ankebût, 43)

Kur’ân’da ki meseller ve teşbihler kapalı manaların açılması ve zihinlerde bir tasavvur oluşması için kullanılmaktadır.²⁸³ Taakkulun vazifesi bu mesel ve teşbihlerle kıyas yaparak, bunun akabinde genel bir sonuca ulaşmaktır. Bu yüzden Allah akıl sahiplerine misaller vermektedir. “Sonra "(kesilen ineğin) bir parçasıyla ölüye vurun" dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve belki düşünüyorsunuz diye size âyetlerini gösterir.”²⁸⁴ ayetiyle, bir ölüyü hayata döndürmesini diğerleriyle kıyas ettirerek onun tüm ölümlere hayat vermeye güç yetirebileceğine dair genelleme yaptırmaktadır. Nitekim diriliş (ba’s) ayetleri, bitkilerin ölümünden sonra yeryüzünün tekrar canlanmasının kıyas edilmesiyle bunun imkânını ortaya koymaktadır.

Müfessirlerin çoğu, ayette ilim sahibi olarak nitelenen kişilerin tedebbür eden kimseler olduğunu söylemektedir. Bu yüzden müfessirler, meseller üzerinde kafa yoran, Allah’ın meselleri anlatmadaki maksadını düşünüp onların arkasındaki gizli manaya ulaşan kişilerin ancak onun faydasını ve güzelliğini kavrayacaklarını söyleyerek ayetteki akletme eylemine, tedebbür etmek ve fahmetmek manalarını vermektedirler.²⁸⁵

Başka bir ayette “نَعْقِلُ” şeklinde bir defa, aklın kullanılmamasının ahiret azabına sebep olacağı ifade edilmektedir:

وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ

“Şayet kulak vermiş veya **aklımızı kullanmış olsaydık**, şimdi şu alevli cehennem mahkûmları arasında olmazdık!" diye de ilâve ederler.” (67/Mülk, 10).

²⁸³ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 3, s. 459.

²⁸⁴ 2/Bakara, 73.

²⁸⁵ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil ve Esrârü 't-Te'vil*, c. 4, s. 196; İbn Kesîr, *Tefsîrü 'l-Kur'âni 'l-'azîm*, c. 6, s. 279; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü 'l-Celâleyn*, c. 1, s. 526; Ebüssuûd, *İrşâdü 'l-'akli 's-selîm*, c. 7, s. 41; Âlûsî, *Rûhu 'l-me'ânî*, c. 21, s. 32; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-tenvîr*, c. 20, s. 256.

Ayette akıl ile duymanın ilişkilendirilmesi imana davetin işitilmesi, bu davetin anlaşılmasını gerektirir.²⁸⁶ Alûsî, hitabın işitildikten sonra kabul edilip, üzerinde düşünülmesi takdirde kişiyi ateşten kurtararak, sahih bir akideye götüreceğini ifade etmektedir.²⁸⁷ Ayetteki “akletme” eylemi müfessirlerin çoğunluğu tarafından “tefekür edecek bir akla sahip olup, Hz. Peygamber’in kelamını anlamak” şeklinde yorumlanmaktadır.²⁸⁸

Ayet, Allah’ın ve resulünün sözlerini dinlememelerinin, işlerinin doğruluğunu ve yanlışlığını ayırt ederek nefislerini kontrol altına alacak kadar akletmemelerinin cehenneme girmelerine sebep olduğunu belirtmektedir. Ayetteki işitme ve akletme, zahiri seslerin duyulması ve dünyevi, maddi hususların akledilmesi değil de hakikatin akledilmesidir.²⁸⁹

“الْحَجْرُ” (Hicr) ve “النُّهَى” (Nühâ) lafızlarının “engellemek” anlamında akıl lafzıyla aynı manaya geldiklerini ifade etmiştik. Bu lafızların Kur’ân’daki kullanımına baktığımızda; “النُّهَى” Nühâ lafzına, “العَقْلُ” akıl²⁹⁰, “الْحَجَا” hicâ²⁹¹, “الْحَجْرُ” hicr²⁹² de denildiğini görmekteyiz.

Kur’ân’da “رَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى عَبْدًا إِذَا صَلَّى” “Gördün mü, bir kulu namaz kılarak *engelleyen o adamı?*”²⁹³ şeklinde engellemek manasında kullanılan nühâ lafzı, akıl sahipleri anlamında “ülû’n- nühâ” terkihiyle ayette *الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَّكَ لَكُمْ فِيهَا* سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّى كُلُّوا وَأَزْعُوا أَنْعَامَكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِأُولِي النُّهَى *Yeryüzünü sizin için bir beşik yapan, onda size yollar açan ve gökten su indiren O’dur. Onunla her çeşitten çift çift bitkiler çıkardık. Kendiniz yiyin, hayvanlarınızı da otlatın. Kuşkusuz bunlarda akıl sahiplerinin çıkaracağı dersler*

²⁸⁶ Âdil Abdulcebâr Zâyid, *Mu’cemu elfâzi’l- ‘ilm ve’l-ma’rife*, s. 128.

²⁸⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 15, s. 39.

²⁸⁸ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 5, s. 229; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, c. 8, s. 178; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 755; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 29, s. 11.

²⁸⁹ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 8, s. 239.

²⁹⁰ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, c. 3, s. 260; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 18, s. 321; Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 750; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 4, s. 30; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 22, s. 112; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, c. 5, s. 299; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 410; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 6, s. 22; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s. 912; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 16, s. 207; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 16, s. 335;

²⁹¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 18, s. 321.

²⁹² Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 750; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 6, s. 22; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 16, s. 207; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 16, s. 335.

²⁹³ 96/Alak, 9-10.

*vardır.*²⁹⁴ şeklinde kullanılmaktadır. “Akıl sahipleri” şeklinde kullanılmasının sebebi aklın kişiyi kötü şeylerden sakındırmasından dolayıdır.²⁹⁵ Ebû Ca‘fer, “akıl sahibi” olarak nitelenmelerinin sebebinin onların tefekkür, ibret, tedebbür, öğüt ehli olmalarından dolayı olduğunu söylemektedir.²⁹⁶

“الْحَجْرُ” Hicr lafzına baktığımızda lafzın, “العقل” akıl²⁹⁷, “السيتر” örtü²⁹⁸, “اللُب” lübb²⁹⁹, “النُّهَى” nühâ³⁰⁰, “الجلم” hilm³⁰¹, “الججَا” hicâ³⁰² ve kaydetmek, tespit etmek manasında “الحصاة” husât³⁰³ da denildiğini görmekteyiz.

“وَيَقُولُونَ حَجْرًا مَّحْجُورًا” *‘Her şeyden mahrum olduk!’ diyecekler.*³⁰⁴ ayetinde “hicr” lafzı engellemek, alıkoymak manasındadır.³⁰⁵ Başka bir ayette ise, tan yerinin ağarmasına, on geceye, çift olana, tek olana ve geceye yemin edildikten sonra “هَلْ فِي هَلْ فِي” *‘Akleden kimse için bunlar yemine konu olacak kadar önemli değil midir?’*³⁰⁶ denilerek “zî-hicr” terkihiyle “akıl sahibi” manası kastedilmektedir. Nefsini kontrol altına alıp onu yenen kimseye “hicr sahibi” denilmektedir.³⁰⁷ Aklın engellemek manasındaki hicr lafzıyla kullanılmasının sebebi; aklın istenilmeyen

²⁹⁴ 20/ Tâhâ, 53-54.

²⁹⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 6 s. 2517

²⁹⁶ Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân*, c. 18, s. 321.

²⁹⁷ Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân*, c. 24, s. 402; Âlûsî, *Rûhu‘l-me‘ânî*, c. 30, s. 122; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve‘t-tenvîr*, c. 16, s. 240; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 750; Şevkânî, *Fethu‘l-kadîr*, s. 1618; Beyzâvî, *Envârü‘t-Tenzîl ve Esrârü‘t-Te‘vîl*, c. 5, s. 309; Râzî, *Mefâtîhu‘l-gayb*, c. 31, s. 158; Ferrâ, *Meâni‘l-Kur‘ân*, c. 3, s. 260; İbn Kesîr, *Tefsîrü‘l-Kur‘âni‘l-‘azîm*, c. 8, s. 394; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü‘l-Celâleyn*, c. 1, s. 806; Ebüssuûd, *İrşâdü‘l-‘akli‘s-selîm*, c. 9, s. 154.

²⁹⁸ Şevkânî, *Fethu‘l-kadîr*, s. 1618; Ferrâ, *Meâni‘l-Kur‘ân*, c. 3, s. 260.

²⁹⁹ Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân*, c. 24, s. 402; Şevkânî, *Fethu‘l-kadîr*, s. 1618; İbn Kesîr, *Tefsîrü‘l-Kur‘âni‘l-‘azîm*, c. 8, s. 394.

³⁰⁰ Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân*, c. 24, s. 402; Ebüssuûd, *İrşâdü‘l-‘akli‘s-selîm*, c. 6, s. 22; Âlûsî, *Rûhu‘l-me‘ânî*, c. 30, s. 122; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 750; el-Beyzâvî, *Envârü‘t-Tenzîl ve Esrârü‘t-Te‘vîl*, c. 5, s. 309; Râzî, *Mefâtîhu‘l-gayb*, c. 31, s. 158; Ebüssuûd, *İrşâdü‘l-‘akli‘s-selîm*, c. 9, s. 154.

³⁰¹ Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân*, c. 24, s. 403; Şevkânî, *Fethu‘l-kadîr*, s. 1618.

³⁰² Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân*, c. 24, s. 402; İbn Kesîr, *Tefsîrü‘l-Kur‘âni‘l-‘azîm*, c. 8, s. 394.

³⁰³ Âlûsî, *Rûhu‘l-me‘ânî*, c. 30, s. 122; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 750; Beyzâvî, *Envârü‘t-Tenzîl ve Esrârü‘t-Te‘vîl*, c. 5, s. 309; Râzî, *Mefâtîhu‘l-gayb*, c. 31, s. 158; Ebüssuûd, *İrşâdü‘l-‘akli‘s-selîm*, c. 9, s. 154; Ebüssuûd, *İrşâdü‘l-‘akli‘s-selîm*, c. 9, s. 154.

³⁰⁴ 25/Furkân, 22.

³⁰⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü‘l-Kur‘âni‘l-‘azîm*, c. 6, s. 117.

³⁰⁶ 89/Fecr, 5.

³⁰⁷ Taberî, *Câmi‘u‘l-beyân*, c. 24, s. 402; Ferrâ, *Meâni‘l-Kur‘ân*, c. 3, s. 260

tutarsızlıkların meydana gelmesini engellemesi³⁰⁸ ve insana yakışmayan sözleri ve fiilleri engellemesinden dolayıdır.³⁰⁹ Nasıl devenin bağı deveyi kaybolmaktan alıkoyuyorsa akıl da sahibini tutarsızlıktan alıkoyar.³¹⁰ Aynı şekilde tavaf eden kişinin, Kâbe'nin duvarlarına temas etmesini engellediği için Kabe'nin Hicr-i İsmail kısmı da bu ismi almaktadır.³¹¹

Kimileri “hicr” lafzına, sefihliğin zıddı olarak hilm manası, kimileri ise örtü manası verseler de, genel görüş akıl manasında olduğudur. Ferrâ ise, tümünün aynı manaya delalet ettiğini ve hepsinin “akıl” manasında kullanıldığını söylemektedir.³¹²

Akıl lafzının anlam boyutuna baktığımızda Arapların, akli sözlük manasını ihtiva eden çeşitli lafızlar için kullandıklarını görmekteyiz. Kur'ân akıl yürütme faaliyetini, aklın bağlamak, hapsedmek, zaptetmek gibi manalarını kapsayıcı bir şekilde kullanmaktadır. Allah insanların kurandaki kıssa ve mesellerden öğüt alarak emir ve nehiyelerine bağlı kalmalarını ve olaylar arasında bağlantı kurup hakikati bulmalarını istemektedir.

Müfessirlerin taakkul lafzını; teemmül, i'tibâr, basiretli bir bakışla yapılan tefekkür, tedebbür, fehm ve kıyas yaparak hakikati öğrenmek şeklinde ilim lafızlarıyla açıkladıklarını görmekteyiz.

1.5. TEFAKKUH

“الفقه” Fıkh lafzı, fehmetmek³¹³, idrak etmek³¹⁴ ve bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmak³¹⁵ ve dinde ilim sahibi olmaktır.³¹⁶ “Fıkh” lafzı, bir şeyin

³⁰⁸ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 750; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 31, s. 158; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, c. 5, s. 309; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 16, s. 240.

³⁰⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 8, s. 394.

³¹⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 16, s. 240.

³¹¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 8, s. 394.

³¹² Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s. 1618.

³¹³ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 5, s. 263; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 6, s. 2243; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 13, s. 522.

³¹⁴ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 4, s. 442.

³¹⁵ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 642.

³¹⁶ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 334; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 5, s. 263; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 4, s. 442; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 703; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 13, s. 522; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 36, s. 456.

açılması, üzerindeki örtünün kaldırılması anlamından hareketle zihnin açılıp, anlama eyleminin zihinde gerçekleşmesidir.³¹⁷

Ayrıca bu lafza, kelamı teemmülü gerektirdiği ölçüde bilmektir de denir.³¹⁸ “فَقِيهٌ” (Fakîh) lafzına âlim manası verilmekte, “فَقِيهٌ الْعَرَبِ” tabiriyle arapların âlimi kastedilmektedir.³¹⁹ Araplar bilmeyen ve anlamayan kimseyi “فُلَانٌ لَا يَفْقَهُ وَلَا يَنْفَعُهُ” tabiriyle ifade ederken³²⁰, din konusunda bilgi sahibi olan kişiyi “فَقَّهَ رَجُلٌ فِقَاهَةً” şeklinde ifade etmektedirler.³²¹

Arap şairleri, “الفَقْهُ” lafzını “الفَهْمُ” lafzıyla yakın manada kullanmaktadır³²², İmruülkays bir beytinde bu lafzı, “fehmetmek” manasında kullanmaktadır³²³:

لَا يَفْقَهُ الْقَوْمُ فِيهِ كُلَّ مَنْطِقِهِمْ *** إِلَّا سِرَاراً تَخَالُ الصَّوْتِ مَرْدُوداً

“Orada kavim tüm konuşmaları ancak fısıltıyla **anlıyor**,
Sanırsın ki ses yankılanıyor.”

Fıkıh, ilimden daha özel bir mana taşımaktadır. Fıkıhçının, fehmetmek lafzına yakın manada olması onu bilmekten daha düşük bir mertebede olmasını zorunlu kılar, çünkü fehmetmek ilmin en düşük derecelerindedir.³²⁴

“تَفَكُّهُ” Tefakkuh lafzı ise, kişinin dini ilimlerde uzmanlaşması manasına gelmektedir.³²⁵ “Tefakkuh” lafzında ince anlayış, fetanet, bilinmeyenin bilinene kıyası, gözlemlemek ve gözlemlediğimiz şeyin üzerinde ağır ağır etraflıca düşünmek, kapalı, gizli yönler üzerinde derinleşmek ve bundan mana çıkarmak anlamları vardır. Bu yüzden bir kişiye “fakih” denilmesi için ince bir anlayışla, çok iyi derecede şeriat hükümlerini ve delil çıkarma yollarını bilip bunlar hakkında derin düşünmesi gerekmektedir.³²⁶

³¹⁷ Âdil Abdulcebbar Zâid, *Mu‘cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma‘rife*, s. 208.

³¹⁸ Âdil Abdulcebbar Zâid, *Mu‘cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma‘rife*, s. 48.

³¹⁹ Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, c. 5, s. 263; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 13, s. 523; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 36, s. 457.

³²⁰ Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, c. 5, s. 263; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 6, s. 2243; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyîsi’l-luga*, c. 4, s. 442.

³²¹ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur‘ân*, s. 642.

³²² Âdil Abdulcebbar Zâid, *Mu‘cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma‘rife*, s. 208.

³²³ Hasan es-Sendûbî, *Şerhu divâni İmrii’l-Kays*, Beyrut, Dâru İhyâi’l-‘Ulûm, 1990, s. 97.

³²⁴ Âdil Abdulcebbar Zâid, *Mu‘cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma‘rife*, s. 108.

³²⁵ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur‘ân*, s. 643.

³²⁶ Muhammed Dâvud, *Mu‘cemu’l-furûku’d-delâliyye fi’l-Kur‘ân’il-Kerîm*, s. 360.

İslâmiyetten sonra araplar, bu lafzı din işlerini anlamakla sınırlandırarak, “tüm işlerde insanları hakka iletmek için ilmi, Allah yolunda seferber etmek” manasında kullanmaktadırlar. Hz. Ali şöyle buyurmuştur: “*Gerçek fakih, insanları Allah’ın rahmetinden ümitsizliğe düşürmeyen, onlara Allah’a isyan hususunda cesaret vermeyen, onları O’nun azabından emin kılmayan ve başka şeylere rağbet ederek Kur’ân’ı terk etmeyen kimsedir.*” Hz. Ali’nin bu sözünde “fikh” lafzı fehm, ilim ve ibadette tedebbür anlamındadır.³²⁷ Ebü’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688)’nin, beytinde bu lafzı “ilim” manasında kullandığını görmekteyiz³²⁸:

رَسُوْلًا لِّئِنْ كُنْتُ ذَا اِرْبَةٍ *** بِمَا يَعْتَرِيكَ بَصِيْرًا فِقِيْهَا

“Haberci/ulak dediğin, sen ihtiyaç duyduğunda

Senin içinde bulunduğun hali gören ve **bilen** kimsedir.”

Fıkıh ilmi ise, hükümlerde isabet edip bu hükümlerle ilgili gizli manalara vakıf olmaktır. Fıkıh, görüş ve içtihatla istinbat edilip nazar ve teemmüle ihtiyaç duyan bir ilimdir.³²⁹ Bu yüzden fıkıh ilmi, fazilet ve kapsam bakımından diğer ilimlerden üstün sayılmıştır.³³⁰

“Fıkıh” lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

“فِقْهُ” Fıkıh lafzı Kur’ân’da on dokuz kez muzari sigasında (يَفْقَهُوْنَ), (تَفَقَّهُوْنَ), (تَفَقَّهُوْا); takrîr (لِقَوْمٍ يَفْقَهُوْنَ), tereccî (لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُوْنَ) ve emir sigası (يَفْقَهُوْا) şeklinde kullanılmaktadır.

Kur’ân Yahudilerin sözü anlamadıklarını muzari sigasında bu lafızla ifade etmektedir:

وَإِنْ تُصِْبَهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِْبَهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَمَا لَهُمْ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُوْنَ حَدِيثًا

“Kendilerine bir iyilik dokunsa "Bu Allah'tan" derler, başlarına bir kötülük gelince de "Bu senden" derler. "Hepsi Allah'tandır" de. Ne oldu bu adamlara ki bir türlü sözü **anlayamıyorlar!**” (4/Nisâ, 78)

³²⁷ Âdil Abdulcebbar Zâid, *Mu‘cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma‘rife*, s. 234.

³²⁸ Ebü’l-Esved ed-Düelî, *Dîvân*, thk., Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, Bağdad, 1954, s. 22.

³²⁹ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, s. 141-142.

³³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 13, s. 522.

Müfessirlerden bazıları ayette ki “بِفَقْهُونَ” lafzına “ilim” manası vererek “onların hakikati bilmediklerini” söylerken³³¹, bazıları da “fehm” manası vererek “Kur’ân’ın manalarını anlamıyorlar” şeklinde yorumlamaktadırlar.³³² Râzî, bir kimseye fıkıh verilmesiyle ona Kur’ân’ı anlama kabiliyetinin verilmiş olduğunu ifade etmektedir. Hz. Peygamberin İbn Abbas (r.a) için yaptığı اللَّهُمَّ عَلِّمَهُ الدِّينَ وَفَقِّهِهِ فِي التَّأْوِيلِ “Allah’ım, onu dinde fakih kıl ve ona te’vili öğret.”³³³ şeklindeki duasının “ona Kur’ân’ı anlama kabiliyeti ver” anlamında olduğunu ve ayetle aynı manaya geldiğini söylemektedir.³³⁴

İbn Âşûr ise, lafza “taakkul” manası vererek, fıkıh lafzının “fetânet (ince anlayış)” manasını içinde barındırdığını söylemektedir. Dolayısıyla ince anlayış sahibi bir kişinin, bilmesi gereken şey hakkında fikir yürütüp, deliller çıkarması ve bunların gizli yanlarını idrak ederek onu akledebileceğini ifade etmektedir.³³⁵

Kur’ân’ın, Medyen halkının Şuayb (a.s)’ın sözlerini anlamamalarından bahsettiği ayette “fıkıh” lafzı “fehmetmek” manasında kullanılmaktadır³³⁶:

قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا

“Ey Şuayb! Söylediklerinin çoğunu **anlamıyoruz**, ayrıca aramızda seni zayıf görüyoruz!” (11/Hûd, 91)

Fıkıh, “konuşanın hitabındaki amacı bilmek” manasında olduğu için ayette, onların sözün söyleniş amacını anlamadıkları anlaşılmaktadır.³³⁷ Taberî, onların Hz. Şuayb’ın sözlerinin çoğunu anlamadıklarını söylerken kastettiklerinin, onların sözün hakikatini bilmemeleri olduğunu söylemektedir.³³⁸

³³¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 8, s. 557; Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 1, s. 570.

³³² Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, c. 2, s. 252; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 114; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 16, s. 38.

³³³ Buhârî, “İlim”, 17; “Vudû”, 10.

³³⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, c. 10, s. 142.

³³⁵ Muhammed Dâvud, *Mu’cemu’l-furûku’d-delâliyye fi-l-Kur’ân’il-Kerîm*, s. 361.

³³⁶ Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl*, c. 4, s. 197; Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzîl ve Esrârü’l-Te’vîl*, c. 3, s. 146; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, c. 4, s. 346; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 298; Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 2, s. 399; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, c. 4, s. 235; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 12, s. 123.

³³⁷ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, c. 4, s. 235.

³³⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 15, s. 457.

Takrir (onaylama) manasında “لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ” şeklinde kullanılması:

وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ

“O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Gerçekten biz, **anlamaya açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık.**” (6/En'âm, 98)

Müfessirler bu ayeti kendinden önceki ayetle açıklamaktadırlar. Zira bir önceki ayet “لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ” şeklinde biterken bu ayet “لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ” şeklinde sonlanmaktadır. Bunun sebebini; “önceki ayette yıldızlardan bahsederken bu ayette insanın yaratılışından bahsedilmektedir. Yıldızların durumu insan için aşikârken, insanın tek bir nefisten yaratılıp farklı hallere çevrilmesi latif ve ince bir sanat olup insan için gizli bir mefhumdur. Bu da ince bir anlayış, zekâ ve derin bir bakış gerektirdiğinden “يَفْقَهُونَ” lafzı kullanılmaktadır” şeklinde açıklamaktadırlar.³³⁹

Tereccî “لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ” şeklinde kullanılması:

قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّن فَوْقِكُمْ أَوْ مِن تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبَسَكُمْ شِيعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُم مِّن بَعْضٍ أَنظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ

“De ki: "Allah size üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeye ya da sizi muhalif gruplara ayırıp birbirinize güçlerinizin acısını tattırmaya kâdirdir." Bak, **anlasınlar diye** âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!” (6/En'âm, 65)

Bazı müfessirler ayeti, inandıkları şeylerin batıl olduğunu bilip kibir ve inatlarından dönmek şeklinde yorumlayarak “fıkh” lafzına “ilim” manası vermektedirler.³⁴⁰ İbn Kesîr ise, fıkh (tefakkuh) lafzını Allah’ın ayetlerini ve delillerini anlayıp bunlar üzerinde tedebbür etmek şeklinde yorumlamaktadır.³⁴¹

“لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ” şeklinde Tefakkuh lafzı ise Kur’ân’da sadece bir defa kullanılmaktadır:

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَآفَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ

³³⁹ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 2, s. 48; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 13, s. 82; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 2, s. 174; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 3, s. 166; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 7, s. 236; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 7, s. 397.

³⁴⁰ Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 172; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 3, s. 146; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 7, s. 181.

³⁴¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 3, s. 277.

“Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup **dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak** ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.” (9/Tevbe, 122)

“لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ” kavramı dinde anlayış sahibi olmak, din konusunda köklü ve derin bir bilgi edinmektir.³⁴² Müfessirler tarafından ise Kur’ân’ı, sünneti, farzları ve hükümleri iyice öğrenmek³⁴³ ve din işleriyle sorumlu tutulmak³⁴⁴ olarak yorumlanmaktadır. Aynı manayı Hz. Peygamber’in, مَنْ يُرِدُ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ, “Allah kimin için hayır murad ederse onu **dinde fakih kılar.**”³⁴⁵ hadisinde de görmekteyiz.

Hiz. Peygamberin bazı hadislerinde “fıkıh” lafzı şeriat ilmi manasında kullanılmaktadır.

رُبَّ حَامِلٍ فِقْهٍ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ وَرُبَّ حَامِلٍ فِقْهٍ لَيْسَ بِفِقْهِهِ “**Fıkıh taşıyan niceleri var ki fakih değildir ve fıkıh taşıyan niceleri de vardır ki kendilerinden daha fakih olanlara(hadisleri) iletebilirler.**”³⁴⁶

Fıkıh lafzının anlam boyutuna baktığımızda; müfessirler tarafından bu lafza “bilmek, anlamak, akletmek ve tedebbür etmek” şeklinde anlamlar verilmektedir. Ancak ihtiva ettiği mana itibariyle anlama faaliyetini karşılayan fehmden üstün olduğunu taakkul ve tedebbürden de düşük mertebede bulunduğunu görmekteyiz.

1.6. TEFEHHÜM

“الْفَهْمُ” Fehm lafzı, öğrenmek, bilmek³⁴⁷ ve akletmek³⁴⁸ manalarına gelmektedir. İbn Manzûr, bu bilmenin kalpte gerçekleştiğini ifade eder.³⁴⁹ Lafzın

³⁴² Herevî, *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, c. 5, s. 1466.

³⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 14, s. 567; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 4, s. 111; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 263; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 4, s. 236; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 16, s. 172.

³⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 308; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 3, s. 102; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 4, s. 112; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 11, s. 48.

³⁴⁵ Buhârî, “Farzu'l-Humus”, 7; “İlm”, 13; “İtisam”, 10; Müslim, “İmaret”, 98.

³⁴⁶ Buhârî, “İlim”, 9.

³⁴⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 344; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 6, s. 177; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 2005; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 4, s. 457; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, s. 707; İbn

manasının zihinde hızlı bir şekilde oluşması³⁵⁰ ve bir şeyin akıl yürütülerek idrak edilmesine³⁵¹ de “fehm” denilmektedir. Bir şeyi insanın zihninde bir tasavvur oluşuncaya kadar anlatmak, kavratmak ise “أَفْهَمَ” fiiliyle ifade edilmektedir. “اسْتَفْهَمَ” lafzıyla da, başkasından bir şeyi kavratmasını istemek kastedilmektedir.³⁵² Araplar anlayışı hızlı olan kişiye “رَجُلٌ فَهْمٌ” demektedir.³⁵³ Yine bu lafızdan türeyen “تَفْهَمُ” tefekkür lafzı ise, bir şeyi peyderpey anlamak manasına gelmektedir.³⁵⁴

Araplar islâmiyetten sonra “fehm” kavramını idraki üstün bir akılla ilişkilendirmektedir. İyâs bin Sehm el-Hüzelî’nin beytinde bu manada bir kullanım görmekteyiz³⁵⁵:

وَلَا أُخَذِلُ الْمَوْلَى لِأَوْلِ عَثْرَةٍ *** عَسَى فِي تَمَامِ السَّنِّ أَنْ يَتَقَهَّمَا

“İlk hatasında dostumu yüz üstü bırakmam

Belki yaşı ilerledikçe **akıllanır.**”

“İlim” lafzı “fehm” lafzından daha kapsamlıdır. Fehm, ilim ve marifetin gerçekleşmesi için ilk adımdır, onun gerçekleşme sebebidir, ancak ilim değildir. Bu yüzden ilim ve fehm kelimeleri birbirleri yerine kullanılamazlar. Örneğin; bir kişinin fehminin (anlayışının) çok olması, ilminin çokluğunu göstermez.³⁵⁶

“Fehm” lafzı, “fikh” lafzı ile yakın anlamlıdır. Ancak bir şeyi bilmek, zeka ve anlayış sahibi olmak anlamına gelen “fıkhetmek”, anlayış ve basiret anlamındaki “الْفِطْنَةُ” (fitnat)’ı içinde barındırmasından dolayı “fehmetmek” lafzından ayrılmaktadır.³⁵⁷ فَكَاتَ أُوْنَى اِنْلَامَالَارِنَا

Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 12, s. 459; Muhammed Dâvud, *Mu'cemu'l-furûku'd-delâliyye fi-l-kur'ân'il-Kerîm*, s. 360.

³⁴⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 344; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 6, s. 177; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 12, s. 459.

³⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 12, s. 459.

³⁵⁰ Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, s. 142; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 33, s. 224.

³⁵¹ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 9, s. 163.

³⁵² İsfahânî, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'ân*, s. 646.

³⁵³ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 344; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 6, s. 177; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, c. 2, s. 42; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 12, s. 459; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 33, s. 224.

³⁵⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 5, s. 2005.

³⁵⁵ Âdil Abdulcebbâr Zâyid, *Mu'cemu'lfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife*, s. 234.

³⁵⁶ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 9, s. 163.

³⁵⁷ Muhammed Dâvud, *Mu'cemu'l-furûku'd-delâliyye fi-l-Kur'ân'il-Kerîm*, s. 360.

engel olmak için kalplerinin üstüne örtüler çektik, kulaklarına da ağırlık verdik.”³⁵⁸ ayetinde gördüğümüz üzere Allah onlardan fehmetme sıfatını değil, fihketme sıfatını kaldırmaktadır. Onların akıllarının ve idraklerinin olduğunu ancak hevalarının onları Kur’ân üzerinde ince düşünerek, derinleşerek fihketmekten alıkoyduğunu belirtmektedir.³⁵⁹

“Fehm” lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

“الفهم” Fehm lafzı, Kur’ân’da bir kere Allah’ın Süleyman (a.s)’a bir mesele hakkında çözüm olacak hükmü anlatıp kavratıldığını ifade etmek manasında kullanılmaktadır:

فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا

“Süleyman’ın dava konusunu iyi anlamasını sağladık. Her birine de hükmetme yeteneği ve ilim verdik.” (21/Enbiyâ, 79)

“فَهَّمَ” “anlatmak” ilim ve hikmeti elde etmekten önce meydana geldiği için ayette “فَهَّمْنَا” denilmiş “حُكْمًا وَعِلْمًا” denilmemiştir.³⁶⁰ Ayette ki “فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ” tabiri için müfessirler Allah’ın Süleyman (a.s)’a hükmü anlatışının vahiyle ve ilhamla öğretmesi şeklinde gerçekleştiğini söylemektedirler.³⁶¹

Ayette “فَهَّمْنَا” lafzının kullanılıp “فَقَهْنَا” lafzının kullanılmamasının sebebi; ayetin devamından da anlaşıldığı üzere Davud (a.s) ve Süleyman (a.s)’ın her ikisinde fakih olmalarıdır. Lakin “fehmetme” lafzı ince bir anlayış, düşüncede derinleşme, deliller çıkarma ve gizliyi keşfetme olmaksızın, idrakin hızına delalet etmektedir. Süleyman (a.s)’ın sorunların çözümünde, Dâvûd (a.s)’dan daha hızlı olduğu söylenmektedir. Süleyman (a.s) Allah’tan verilen bir ilham sayesinde meselenin üzerinde fazla düşünmeden meseleyi hızlı bir şekilde fehmetme imkânına kavuşmuştur.³⁶²

Dolayısıyla iki lafız arasındaki farka baktığımızda; ikisinde de bilmek ve idrak olduğunu ancak fihketme; bir şeyi teemmül etme, o şey üzerinde bakışı yoğunlaştırma,

³⁵⁸ 6/En’âm, 25.

³⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 7, s. 179.

³⁶⁰ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 9, s. 163.

³⁶¹ Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 5, s. 333; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 22, s. 163; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 17, s. 118.

³⁶² Muhammed Dâvud, *Mu’cemu’l-furûku’d-delâliyye fi-l-Kur’ân’il-Kerîm*, s. 361.

delil çıkarma ve her yönüyle o şeyi kuşatma olduğunu görürüz. Fehm ise, bir şeyi hızlı bir bakışla kavrama noktasında fikh'tan ayrılmaktadır.³⁶³

1.7. TEZEKKÜR

“الذِّكْرُ” Zikir lafzı; unutmamanın zıttı olarak hatırlamak, bir şeyin dile getirilmesi manasına gelmektedir.³⁶⁴ “Zikir” lafzındaki hatırlama manasının, dil ve kalp ile gerçekleştiği söylenmektedir.³⁶⁵

Kâ'b b. Züheyr (ö. 24/645)'in beytinde “zikir” lafzının, “hatırlamak” manasında kullanıldığını görmekteyiz³⁶⁶:

أَتَى أَلَمَّ بِكَ الْخَيَالُ يَطِيفٌ *** وَمَطَافُهُ لَكَ ذُكْرَةٌ وَشُعُوفٌ

“Onun senin etrafında dolaşan hayali sana nasıl geldi?

Onun dolaşması, sana onu **hatırlatıyor** ve acı veriyorken”

Araplar “الذِّكْرُ” zikir lafzını şeref manasında da kullanmaktadır.³⁶⁷ Ayrıca, zorluklarla, ölümle dolu günü “يَوْمٌ مُذَكَّرٌ”, korkunç ve zor bir yolu “طَرِيقٌ مُذَكَّرٌ”, cesaretli, güçlü bir adamı “رَجُلٌ ذَكَرٌ”, bol yağışlı bir yağmuru “مَطَرٌ ذَكَرٌ” tabirleriyle ifade etmektedirler.³⁶⁸ Bu kullanımları şiirlerde de görmekteyiz. Lebîd b. Rebîa (ö. 40/660), beytinde zor bir günü “يَوْمٌ مُذَكَّرٌ” terkihiyle ifade etmektedir³⁶⁹:

فَإِنْ كُنْتَ تَبْغِيْنَ الْكِرَامَ، فَأَعُولِيْ *** أَبَا حَارِمٍ، فِي كُلِّ يَوْمٍ مُذَكَّرٍ

“Eğer cömertleri istiyorsan

Her **zor gününde** Ebû Hazîm'e güven”

³⁶³ Muhammed Dâvud, *Mu'cemu'l-furûku'd-delâliyye fi-l-Kur'an'il-Kerîm*, s. 362.

³⁶⁴ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, c. 2, s. 73; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 10, s. 94; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 360; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 4, s. 308.

³⁶⁵ İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 360; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. 11, s. 377.

³⁶⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. 11, s. 378.

³⁶⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, c. 2, s. 73; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 10, s. 94; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 665; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 360; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, c. 2, s. 359; ; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, c. 1, s. 314; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 4, s. 310.

³⁶⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 10, s. 95; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, c. 1, s. 314; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 4, s. 309; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. 11, s. 379.

³⁶⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. 11, s. 379.

Ünlü hiciv şairi Ferezdak (ö. 114/732) ise, yağmurun şiddetini “zikir” lafzıyla ifade etmektedir³⁷⁰:

فَرُبَّ رَيْبِعٍ بِالْبَلَالِيْقِ قَدْ، رَعَتْ ***بِمُسْتَنْنَ أَعْيَابِ بُعَاقِ ذُكُورِهَا

“Belâlik’te ki bahar ne güzel!

O **bol** yağmurdan yararlanan yeşilliği develer yiyor”

“Zikir” lafzı bir kimseyi ya da bir durumu ayıplamak manasında da kullanılmaktadır. Antere (ö. m. 614), bir kadının atını ayıplaması üzerine, söylediği beytinde bu lafzı “ayıplamak” manasında kullanılmaktadır³⁷¹:

لَا تَذْكُرِي فَرَسِي وَمَا أَطْعَمْتُهُ ***فِيكَوْنَ جِدُّكَ مِثْلَ جِدِّ الْأَجْرَبِ

“Atımı ve ona yedirdiklerimi **ayıplama!**

Yoksa cildin uyuzun cildi gibi olur”

İslam’ın gelişiyle Allah’ı zikretmek tabiri ortaya çıkmakta ve bu tabirle, Allah’ı yüceltmek, övmek ve birlemek kastedilmektedir.³⁷²

“الذِّكْرُ” zikir lafzından türeyen “تَذَكَّرَ” tezekkür lafzı ise, tebassur gibi yavaş yavaş meydana gelen bir zihin faaliyetidir. Geçmiş bir şeyin talep edilmesi³⁷³, İbret ve öğüt almak³⁷⁴ anlamlarına gelmektedir.

“Zikir” Lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

Kur’ân’da bu lafız, dille ve kalple zikretmek, birinden ya da bir durumdan bahsetmek, hatırlamak, öğüt, şeref, haber, beyan, delil, vahiy, Kur’ân, Tevrat, Levh-i mahfuz, namaz, tevhid ve tefekkür gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır³⁷⁵:

Dille zikretmek manasında kullanılması:

Dille yapılan zikir, Allah’a dua ederek veya dille onu yücelterek yapılan bir övme şeklidir.

³⁷⁰ Zebîdî, *Tâcû’l-‘arûs*, c. 11, s. 379.

³⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 4, s. 310.

³⁷² Zebîdî, *Tâcû’l-‘arûs*, c. 11, s. 378.

³⁷³ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. 2, s. 74.

³⁷⁴ Muhammed el-Hayderî, *Ef’âli’l-Mütedâvile*, nşr. El-Merkezü’l-‘Âlemî li’l-Dirâseti’l-İslâmiyyeti, Matba’atü Tevhîd, h. 1423, c. 1, s. 245.

³⁷⁵ Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. 2, s. 73; Askerî, *el-Vücûh ve’n-Neza’ir*, s. 221; Dameğani, *Kâmûsu’l-Kur’ân*, s. 180.

فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ

“Namazı bitirince de ayakta iken, otururken ve yatarken Allah’ı **zikredin.**” (4/Nisâ, 103)

Ayette kastedilen “zikretme” fiili, daima Allah’ı tesbîh ederek, hamd ederek ve birleyerek yüceltmek, dua ve yakarışa devam etmektir.³⁷⁶

Kalple zikretmek manasında kullanılması:

Kalple zikretmekten kasıt Allah’ın, dille değil de içten zikredilmesidir.³⁷⁷

وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاجِرَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ دَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ

“Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah’ı **zikrederler de hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler.**” (3/Âl-i İmrân, 135)

Alûsi, kalbin zikrinin, kulların Allah’ı layıkıyla ve onun tavsiye ettiği gibi zikretmesi manasına geldiğini, bunun sonucunda ise mağfiret talebinin hâsıl olduğunu söylemektedir.³⁷⁸

Birinden ya da bir durumdan bahsetmek manasında kullanılması:

Hz. Yûsuf’un, zindandan kurtulacağına inandığı gençten, kendisinin suçsuzluğundan ve haksız yere zindana atılmış olduğundan krala bahsetmesini, onun halini anlatmasını rica etmesi “zikir” lafzıyla ifade edilmektedir³⁷⁹:

ادْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ

“Efendinin yanında beni **zikret.**” (12/Yûsuf, 42)

Hatırlamak manasında kullanılması:

“Zikir” lafzı bazı ayetlerde unutmanın zıddı olarak hatırlamak manasında kullanılmaktadır:

أَفْرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ ۖ أَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنشِئُونَ نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكَرَةً وَمَتَاعًا لِلْمُؤْمِنِينَ

³⁷⁶ Taberî, *Câmi ‘u l-beyân*, c. 9, s. 164; Begavî, *Me‘âlimü t-tenzîl*, c. 2, s. 281; Bezzâvî, *Envârü t-Tenzîl ve Esrârü t-Te’vîl*, c. 2, s. 94; İbn Kesîr, *Tefsîrü l-Kur’âni l-‘azîm*, c. 2, s. 403; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü l-Celâleyn*, c. 1, s. 120; Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, c. 11, s. 204; Ebüssuûd, *İrşâdü l-‘akli s-selîm*, c. 2, s. 228; Âlûsî, *Rûhu l-me‘ânî*, c. 5, s. 137; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve t-tenvîr*, c. 5, s. 188.

³⁷⁷ Dameğani, *Kâmûsu l-Kur’ân*, s. 181.

³⁷⁸ Âlûsî, *Rûhu l-me‘ânî*, c. 4, s. 80.

³⁷⁹ Taberî, *Câmi ‘u l-beyân*, c. 16, s. 109; Begavî, *Me‘âlimü t-tenzîl*, c. 4, s. 243; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 445; Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, c. 18, s. 463; İbn Kesîr, *Tefsîrü l-Kur’âni l-‘azîm*, c. 4, s. 391; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü l-Celâleyn*, c. 1, s. 309; Bezzâvî, *Envârü t-Tenzîl ve Esrârü t-Te’vîl*, c. 3, s. 165; Ebüssuûd, *İrşâdü l-‘akli s-selîm*, c. 4, s. 280; Âlûsî, *Rûhu l-me‘ânî*, c. 12, s. 247; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve t-tenvîr*, c. 12, s. 278.

“Tutuşturmakta olduğunuz ateşi düşündünüz mü? Onun ağacını siz mi yarattınız yoksa yaratan biz miyiz? Biz onu çöl yolcularına ve açlık çekenlere bir **hatırlatma** ve nimet kıldık.” (56/Vâkıa, 71-73)

Ayette geçen “تَذَكَّرَ” lafzı, dünyada tutuşturulan ateşin, ondan daha büyük cehennem ateşi için bir hatırlatıcı olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁰

Râzî, bu hatırlatmanın iki yönlü olduğunu ifade etmektedir: İnsana ateşi gördüğünde cehennem ateşini hatırlatması, böylece insanın Allah’tan ve azabından sakınması ve onun yeniden diriliş için bir hatırlatıcı olması şeklindedir.³⁸¹

Başka bir ayette “zikir” lafzının hatırlamak manasında “تَذَكَّرَ” lafzıyla aynı anlama gelmektedir:

وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا

“İşte, sakınsınlar yahut **zikretmelerini** sağlasın diye onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik ve onda uyarılarımıza tekrar tekrar yer verdik.” (20/Tâhâ, 113)

Taberî, ayete geçen “zikir” lafzının hatırlamak manasına geldiğini belirterek bu hatırlamayla, önceki peygamberleri yalanlayan ümmetlerden öğüt ve ibret almanın kastedildiğini ifade etmektedir.³⁸²

Öğüt, uyarı manasında kullanılması:

“Zikir” lafzı bazı ayetlerde, bir kimseye doğru, uygun bir yol göstermek, özellikle kötü davranışlardan sakındırmak için öğüt ve uyarı manalarında kullanılmaktadır:

إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ

“Ona vahyedilen, ancak bir **zikir** ve apaçık Kur’an’dır.” (36/Yâsîn, 69)

Müfessirlerin geneli, ayetteki “zikir” lafzını “öğüt” olarak yorumlamaktadır.³⁸³

³⁸⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 23, s. 144; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 8, s. 21; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 5, s. 182; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, c. 7, s. 541; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 717; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, c. 29, s. 428; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 8, s. 199; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 27, s. 150; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 27, s. 327.

³⁸¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, c. 29, s. 428.

³⁸² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 18, s. 381.

³⁸³ Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 7, s. 27; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 29; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 4, s. 273; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 795; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 7, s. 178; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 13, s. 65.

İnkârcı kavimlerin kendilerine verilen öğüt ve uyarıları unuttuklarını anlatan şu ayette de zikir lafzı “öğüt” manasında kullanılmaktadır³⁸⁴:

فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ

“Onlar, kendilerine **zikredilen** şeyleri unuttunca her şeyin kapılarını onlara açtık.” (6/En'âm, 44)

“تَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ” “kendilerine zikredilen şeyleri unutmak”tan kasıt, inkârcıların kendilerine hastalık ve yoksullukla yapılan uyarılardan öğüt almamalarıdır.³⁸⁵

Aynı şekilde Hz. Peygambere destek vermek amacıyla onun göğsünde bir sıkıntı olmaması, müşriklerin yalanlamaları ve eziyetleri edecekleri sebebiyle içinde bir korku oluşmaması için Allah'ın Peygamberine hitap ettiği şu ayette “zikir” lafzı “öğüt” manasında kullanılmaktadır³⁸⁶:

كِتَابٌ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ

“Sana indirilen Kitap, mü'minler için bir **zikirdir** ve onunla onları uyarman içindir. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın.” (7/A'râf, 2)

Şan-şeref manasında kullanılması:

وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ

“Senin **zikrini** yüceltmedik mi?” (94/ İnşirâh, 4)

Ayette Hz. Peygamber'in “zikrinin yüceltilmesi” ile kendisine peygamberlik verilerek şanının yüceltildiğidir. Ayrıca Kur'ân'da, namazda, ezanda, kelime-i şehadet ve kelime-i tevhitte isminin Allah ile birlikte zikredilmesi, Allah'ın onu övmesi, adının gökyüzünde melekler, yeryüzünde müminler tarafından hürmetle anılmasının onun için bir şeref olduğu kastedilmektedir.³⁸⁷

Kur'ân manasında kullanılması:

“Zikir” lafzı ayetlerde Kur'ân manasında da kullanılmaktadır:

³⁸⁴ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 3, s. 143; Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 2, s. 23; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, c. 1, s. 168.

³⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 12, s. 536; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. 2, s. 126; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 3, s. 133; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 7, s. 151; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 7, s. 230.

³⁸⁶ Tanâhî, *Min esrâri'l-lugati*, s. 689.

³⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 24, s. 494; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 8, s. 463-464; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 775; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 32, s. 210; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 8, s. 430; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, c. 1, s. 812; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 9, s. 173; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 30, s. 169; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 30, s. 412.

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ

“Kesin olarak bilirsiniz ki bu **zikri** kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.” (15/Hicr, 9)

Katâde, “zikir” lafzına “onda sevapların ve cezaların zikredildiği şey” yani Kur’ân manasını vermektedir.³⁸⁸

Zeccâc ise, “zikir”e Kur’ân ve öğüt manası yükleyerek; Kur’ân’ın tezekkür eden kimseler için bir zikir, öğüt alanlar için ise bir öğüt olduğunu söylemektedir.³⁸⁹ Bu bize “zikir” lafzının farklı manalarda kullanılsa bile temelinde “öğüt ve ibret almak” manasını taşıdığını göstermektedir.

Haber manasında kullanılması:

أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ إِلَهًا قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ هَذَا ذِكْرٌ مِنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مِنْ قَبْلِي

“Yoksa O’ndan başka birtakım tanrılar mı edindiler? De ki: "Haydi delilinizi getirin! İşte benimle beraber olanların **zikri**, işte benden öncekilerin **zikri!**"” (21/Enbiyâ, 24)

Katâde’ye göre, “benimle beraber olanların zikri” ifadesiyle, Hz. Muhammed’in ümmetinin; “benden öncekilerin zikri” ifadesiyle de önceki ümmetlerin haberleri kastedilmektedir.³⁹⁰

Diğer bir görüşe göre, ilk “zikir” kavramıyla Hz. Muhammed’in ümmetinin kitabı Kur’ân, ikinci “zikir” kavramıyla önceki ümmetlere inen Tevrat, İncil, Zebur ve suhurlar kastedilmektedir.³⁹¹

Beyan manasında kullanılması:

أَوْعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

“Günahtan sakınıp da rahmete nâil olabilirsiniz diye, içinizden sizleri uyaracak bir adam vasıtasıyla rabbinizden size bir **zikir** gelmesine şaşırдыңız mı?” (7/A'râf, 63)

³⁸⁸ Tanâhî, *Min esrâri'l-lugati*, s. 691.

³⁸⁹ Tanâhî, *Min esrâri'l-lugati*, s. 692.

³⁹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 18, s. 426; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 5, s. 314; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 22, s. 134.

³⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 22, s. 134; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 4, s. 49; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 5, s. 337; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 422; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 6, s. 62; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 17, s. 31; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 17, s. 48.

Ebû Hilâl el-Askerî'ye göre ayette geçen “zikir” lafzı, “içinde kıssaları, helal ve haramları barındırıp, bunları açıklayan şey” manasında kullanılmaktadır.³⁹² Begavî de lafzın ayette beyan manası taşıyabileceğinden bahseder, bunun yanısıra lafza öğüt ve mesaj manalarının da verildiğini nakletmektedir.³⁹³

Vahiy manasında kullanılması:

Semud kavminin Salih Peygamberi yalanlamalarını anlatan ayette, “zikir” lafzının Allah tarafından Peygamber'e gelen vahiy anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

أَوْ لَقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا

“**Zikir** içimizden ona mı gönderilmiş?” (54/Kamer, 25)

Ayette geçen “الذِّكْرُ”ın manası müfessirlerin çoğunluğuna göre “vahiy”dir.³⁹⁴ Lafzın “kitap” ya da “mesaj” manası taşıyabileceğini söyleyenler de bulunmaktadır.³⁹⁵

Tevrat ve İncil manasında kullanılması:

“Zikir” lafzı bir ayette Tevrat ve İncil manasında kullanılmaktadır:

فَسَأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

“Eğer bilmiyorsanız, **zikir** ehline sorun.” (21/Enbiyâ, 7)

Müfessirlerin çoğunluğuna göre Ayette “Ehl-i zikir” tabiri ile “Ehl-i kitap” yani “Ehl-i Tevrat” ve “Ehl-i İncil” kastedilmektedir.³⁹⁶ Taberi bu görüşün yanında “Ehl-i zikir” tabirinin “Ehl-i Kur'an” manasına geldiğini gösteren bir rivayette bulunmaktadır.³⁹⁷ Ancak Râzî, ayetin müşriklerle alakalı olmasından dolayı bu

³⁹² Askerî, *el-Vücûh ve'n-Neza'ir*, s. 223.

³⁹³ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 3, s. 241.

³⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 22, s. 590; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 7, s. 430; , Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 437; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 7, s. 479; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 706; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, c. 27, s. 88.

³⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 29, s. 310; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. 5, s. 166; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 8, s. 171.

³⁹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 18, s. 413; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 5, s. 311; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 194; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 3, s. 105; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 22, s. 123; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. 4, s. 46; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 5, s. 334; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 420; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 5, s. 116; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, c. 17, s. 13; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 17, s. 18.

³⁹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 18, s. 414.

kavrama “Ehl-i Kur’an” manasının verilmesinin uzak bir ihtimal olduğunu söylemektedir.³⁹⁸

Levh-i mahfuz manasında kullanılması:

Şu ayette zikir lafzı Allah’ın katındaki ana kitap olan Levh-i mahfuz manasında kullanılmaktadır:

وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ

“Andolsun **zikirden** sonra Zebûr’da da, “Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır” diye yazmıştık.” (21/Enbiyâ, 105)

Ayetteki “zikir” lafzı hakkında müfessirler farklı görüşler ileri sürmektedirler. Bazıları “zikir”e, “levh-i mahfuz” manasını verirken bir kısmı “zikir” den maksadın Hz. Musa’ya indirilen “Tevrat” olduğu görüşündedir. Taberi bu farklı görüşlere yer vererek lafzın “levh-i mahfuz” manasını tercih etmektedir.³⁹⁹

Namaz manasında kullanılması:

Kur’ân’da “zikir” lafzı namaz manasında da kullanılmaktadır. Müfessirlerin çoğunluğuna göre ayette, “zikir” lafzıyla “namaz” kastedilmektedir⁴⁰⁰:

فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

“Bir şeyden korkarsanız yaya veya binek üzerinde Allah’ı **zikredin!** Korkunuz geçince Allah’ı, daha önce bilmediğinizi size öğrettiği gibi **zikredin!**” (2/Bakara, 239)

Râzî; “Korkunuz geçince Allah’ı zikredin” ayetindeki “zikir” lafzıyla namaz ve şükürün kastedildiğini belirtmektedir.⁴⁰¹

Başka ayette ise özel olarak cuma namazını ifade etmek için bu lafız kullanılmaktadır.⁴⁰²

³⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 22, s. 123.

³⁹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 8, s. 548.

⁴⁰⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 5, s. 248; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 1, s. 290; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 317; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vil*, c. 1, s. 148; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, c. 1, s. 657; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 49; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 1, s. 236; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 2, s. 158; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 2, s. 470.

⁴⁰¹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 6, s. 488.

⁴⁰² 62/Cuma, 9; 38/Sâd, 32.

Tevhid manasında kullanılması:

Kur'ân'da “zikir” lafzı tevhid manasında da kullanılmaktadır:

وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا

“Kim de **zikrimden** yüz çevirirse mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır”
(20/Tâhâ, 124)

Ayetinde kastedilen, tevhidden yüz çevirme, Allah'ın birliğini inkâr edip ona itaat etmemektir.⁴⁰³ Müfessirler ayete, Kur'ân'dan⁴⁰⁴, tüm kutsal kitaplardan⁴⁰⁵, Allah'ın emirlerinden⁴⁰⁶, delillerinden⁴⁰⁷ ve zikrin sebebi olması hasebiyle hidayetten⁴⁰⁸ yüz çevirmek olarak farklı yorumlar getirmektedirler.

Ayıplamak manasında kullanılması:

Ferrâ, bazı ayetlerde zikir lafzının bir şey hakkında kötü konuşmak, ayıplamak manasında kullanıldığını söylemektedir.⁴⁰⁹ Bu manayı Hz. İbrahim'in, atalarının taptığı putları ayıpladığını anlatan ayetlerde görmekteyiz:

سَمِعْنَا قَتَى يَذُكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ

“İbrâhim denen bir gencin bunları **diline doladığını** işitmiştik” (21/Enbiyâ, 60)

أَهَذَا الَّذِي يَذُكُرُ آلِهَتَكُمْ

“İlâhlarınızı **diline dolayan** bu mu?” (21/Enbiyâ, 36)

Zeccâc ise Ferrâ'nın bu sözüne binaen “bir kimsenin birini zikrettiği söylendiğinde onu ayıpladığı, lakin Allah'ı zikrettiği söylendiğinde Allah'ı övdüğünün anlaşıldığını” söylemektedir.⁴¹⁰

⁴⁰³ Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, s. 183.

⁴⁰⁴ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 5, s. 300; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 22, s. 112; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 5, s. 322; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 418; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 16, s. 276.

⁴⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 22, s. 112; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 16, s. 276.

⁴⁰⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 5, s. 322.

⁴⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 22, s. 112.

⁴⁰⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. 4, s. 41; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 16, s. 276; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 16, s. 331.

⁴⁰⁹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 2, s. 197.

⁴¹⁰ Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, s. 678; Tanâhî, *Min esrâri'l-lugati*, s. 692.

Tefekkür manasında kullanılması:

“Zikir” lafzından türeyen “تَذَكَّرَ” tezekkür lafzı Kur’ân’da tefekkür, tedebbür gibi düşünme faaliyetleriyle yakın anlamda çeşitli sigalarda ve çeşitli bağlamlarda kullanılmaktadır.

Bazı ayetlerde “أَفَلَا” ve “فَلَوْلَا” edatlarıyla korkutma amaçlı istifham-ı inkârî üslûbunda kullanılmaktadır⁴¹¹:

مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصْمَى وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

“Bu iki grubun durumu, kör ve sağır olan kimse ile gören ve işiten kimsenin durumuna benzer. Bunlar eşit olur mu? **Hâlâ ibret almıyor musunuz?**” (11/Hûd, 24)

Ayette geçen zikretme eylemi, kör/sağır ve gören/işiten iki grup arasındaki farkın hakikatini bilmek için bunlardan ibret alıp üzerinde düşünmeyi ifade etmektedir.⁴¹² Bazı müfessirler bu düşünme eylemini, zihni ayette verilen mesele yoğunlaştırıp, onun hakkında ağır ağır düşünerek teemmül etmek şeklinde yorumlamaktadırlar.⁴¹³

“لَعَلَّكُمْ” ve “لَعَلَّهُمْ” edatlarıyla bir açıklamadan sonra tahkik (sözü onaylama) için kullanılmaktadır:

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأُوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أُوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ

“Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. Allah’a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. İşte **düşünüp öğüt alınız** diye Allah size bunları emretti.” (6/En’âm, 152)

Ayet maddi ve manevî haklarla alakalı olduğu için “لَعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ” ifadesi ile sonlanmaktadır. İnsanın kendi hakkının zayi olmasına razı olmayacağını bu yüzden bundan öğüt alıp başkasının hakkını zayi etmemesini ifade etmektedir.⁴¹⁴

Veya bir ayrıntı verdikten sonra hatırlatma amaçlı kullanılmaktadır:

⁴¹¹ <http://www.alukah.net/sharia/0/7893/> (erişim tarihi: 03.09.2018).

⁴¹² Taberî, *Câmi ‘u l-beyân*, c. 15, s. 292; İbn Keşîr, *Tefsîrü l-Kur’âni l-‘azîm*, c. 4, s. 315.

⁴¹³ Beyzâvî, *Envârü t-Tenzil ve Esrârü t-Te’vîl*, c. 3, s. 132; Ebüssuûd, *İrşâdü l-‘akli s-selîm*, c. 4, s. 198; Âlûsî, *Rûhu l-me’ânî*, c. 12, s. 35.

⁴¹⁴ Muhammed Dâvud, *Mu‘cemu l-furûku d-delâliyye fi l-Kur’ân il-Kerîm*, s. 515.

وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ

“Bu (din), rabbinin dosdoğru yoludur. **Tezekkür eden bir kavim için âyetleri ayrıntılı olarak açıkladık.**” (6/En'âm, 126)

İbn Kesir, “tezekkür eden kavmi”, bilinç ve anlayışa sahip, Allah ve Resulü hakkında akıllarını kullanan kimseler olarak ifade etmektedir.⁴¹⁵

Bazı ayetlerde akıl sahiplerine has tezekkür anlamında kullanılmaktadır:

Bu lafzın kullanıldığı ayetlerin bazısında tezekkür lafzı “أُولِي الْأَلْبَابِ” tabiriyle beraber kullanılmaktadır:

إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ

“Bunu ancak akıl sahipleri **anlar.**” (13/Ra'd, 19)

Her tezekkür faaliyeti aynı zamanda tedebbür ve tefekkürü içinde barındırır. Ancak her tedebbür ve tefekkür, tezekkür değildir. Ayette görüldüğü üzere tezekkür faaliyeti sadece akıl sahiplerine hasredilmektedir.⁴¹⁶

Ayrıca bir ayette tezekkürün Allah'a yönelenlerin ayrılmaz bir parçası olduğu ifade edilmektedir:

وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ

“Ama Allah'a yönelenden başkası (bundan) **ders çıkarmaz.**” (40/Mü'min, 13)

Müfessirlerin görüşlerine baktığımızda, onların da ayetlerde geçen “tezekkür” lafızlarına “öğüt alıp, tefekkür etmek” manasını verdiklerini görmekteyiz.⁴¹⁷ Râzî, kalbinde meydana gelen hikmet ve bilgileri düşünüp anlayan bu hikmet ve bilginin Allah tarafından verildiğinin farkına varan, neticelerle yetinmeyip, aksine neticelerden yola çıkarak sebebi bulan kimsenin akıl sahibi olacağını belirterek, “neticeden sebebe doğru yapılan intikal ancak halis akıl sahiplerinin yapacağı bir tezekkür ve tefekkürdür. Kişi bütün işleri kendisine mal ederek, bu işlerin meydana gelmesinde, kendisinin sebep olduğuna inanırsa, neticelerden sebebe geçiş yapamamış olur” şeklinde ifade etmektedir.⁴¹⁸

⁴¹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 3, s. 337.

⁴¹⁶ <http://www.alukah.net/sharia/0/7893/> (erişim tarihi: 03.09.2018).

⁴¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 21, s. 191; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 7, s. 88; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 28; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, c. 1, s. 601; Ebüssüûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 7, s. 225; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 23, s. 189.

⁴¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 7, s. 57.

وَأذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ لِيُعْظَمَ بِهَا

“Allah’ın size bahşettiği nimetleri, kitaptan ve hikmetten size öğüt vermek üzere gönderdiklerini **zikredin**.” (2/Bakara, 231)

Ayetlerde ki “zikredin” emirlerinde tezekkür faaliyeti Kur’ân’da yazılanları okumak, ezberlemek, öğrenmek ve öğrenilenlerle amel etmektir. Kişinin birine “senin üzerindeki hakkımı zikret” demesindeki gibi, Allah’ın verdiği nimetleri hatırlamayı ve akabinde bu nimetlere şükretmeyi kapsar.⁴¹⁹ Tefsirlere baktığımızda müfessirlerden çoğunun “zikredin” emrini, Allah’ın emrettiği ve yasakladığı şeylere uyararak ona şükretmek şeklinde yorumladıklarını görmekteyiz.⁴²⁰

Tezekkür lafzının anlam boyutuna baktığımızda; lafzın “hatırlama” manasında geçmişe yönelik düşünme faaliyeti olduğunu ve “geçmiş şeylere bakıp öğüt almayı” ifade ettiğini görmekteyiz. Zikir kavramında dikkat çeken, İslâmı birlikte geniş bir anlam alanına ulaşmasıdır. Sözlük manalarını da ihtiva etmekle beraber Kur’ân ona ilahi kitaplar, vahiy, tevhid, Levh-i mahfuz ve namaz gibi İslâmi kavramları karşılayacak bir özellik kazandırmıştır.

Müfessirler tezekkürü genel olarak; i’tibâr, teemmül ve tefekkür lafızlarıyla açıklamaktadırlar. Kur’ân’daki “zikredin” emirlerini ise, ayetleri okumak, ezberlemek, öğrenmek ve bunlarla amel edip Allahın verdiklerine şükretmek şeklinde yorumladıklarını görmekteyiz.

1.8. TEEMMÜL

“الأمل” Emel lafzı, ummak, ümit etmek⁴²¹, beklemek⁴²² manalarına gelmektedir. “Emel” lafzında, uzun vadede olması beklenen ve çoğunlukla gerçekleşmesi uzak ihtimalde olan arzu ve ümitler söz konusudur. Emel, kişinin

⁴¹⁹ Tanâhî, *Min esrâri’l-lugati*, s. 693.

⁴²⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 5, s. 15; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil ve Esrârü’t-Te’vil*, c. 1, s. 143; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 1, s. 228; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 2, s. 143.

⁴²¹ Ferâhîdî, *Kitabu’l-Ayn*, c. 1, s. 86; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 4, s. 1627; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-luga*, c. 1, s. 140; İbn Fâris, *Mücmelü’l-luga*, c. 1, s. 103; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 11, s. 27; Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 28 s. 26.

⁴²² İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyîsi’l-luga*, c. 1, s. 140.

kalbinde değişmeyen bir hayrın beklentisidir.⁴²³ Kâ‘b b. Züheyr’in beytinde “الأمَلُ” lafzının bu manada kullanıldığını görmekteyiz⁴²⁴:

أَرْجُو وَأَمَلُ أَنْ تَدُنُو مَوَدَّتُهَا *** وَمَا إِخَالَ لَدَيْنَا مِنْكَ تَنْوِيلُ

“**Ümit ediyorum** muhabbet duymanı bana,
Ancak vereceğini sanmıyorum istediğimi bana.”

Bu lafızdan türeyen “تأملُ” teemmül lafzı ise lugatte, bir şey hakkında acele davranmayıp ağır ağır düşünme, düşünceyi zihinde yoğunlaştırma⁴²⁵, bakışta eğleşmek, oyalanıp kalmak, bakılan nesneyi tedebbür etmek ve iyice bilmek için defalarca bakışını ona yöneltmek manasına gelmektedir.⁴²⁶ Terim olarak ise, öğüt almak ve tezekkür etmek amacıyla kâinata inceleyerek bakmak manasındadır.⁴²⁷

Züheyr b. Ebî Sülmâ’nın beytinde “teemmül” lafzı, “bakışı bir şey üzerinde acele etmeden, sabırla bekletmek, bakışı yoğunlaştırmak” manasında kullanılmaktadır⁴²⁸:

تأمل خَلِيلِي هَلْ نَرَى مِنْ ظَعَائِنِ *** تَحْمَلْنَ بِالْعَلِيَاءِ مِنْ فَوْقِ جُرْثَمِ

“**İyi bak** dostum,
Mahfelerle giden kadınları görüyor musun?
Cürsüm menbainın yukarısındaki dağ sırtlarında.”

İmruülkays’ın beytinde ise “teemmül” lafzı, “akıl yoluyla bir durum üzerinde acele etmeden, sabırla üzerinde durmak” manasında kullanılmaktadır⁴²⁹:

تأمل مَا تَقُولُ وَكُنْتَ قَدِمًا *** قَطَامِيَا تَأْمَلُهُ قَلِيلُ

“Söylediklerini **iyi düşün!**(Artık büyüdün)
Eskiden düşüncesi kıt, toy biriydin.”

⁴²³ Muhammed Dâvud, *Mu‘cemu’l-furûku’d-delâliyye fi-l-kur‘ân’il-Kerîm*, s. 72.

⁴²⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 14, s. 14.

⁴²⁵ Ferahidi, *Kitabu’l-Ayn*, c. 1, s. 86; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, c. 1, s. 140; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 11, s. 27.

⁴²⁶ Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, c. 28 s. 27.

⁴²⁷ <http://www.islambeacon.com/index.php?title=%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%A3%D9%85%D9%84> (erişim tarihi: 09.09.2018).

⁴²⁸ Muhammed Dâvud, *Mu‘cemu’l-furûku’d-delâliyye fi-l-Kur‘ân’il-Kerîm*, s. 75.

⁴²⁹ Muhammed Dâvud, *Mu‘cemu’l-furûku’d-delâliyye fi-l-Kur‘ân’il-Kerîm*, s. 75.

“Teemmül” lafzının Kur’ân’daki anlamları:

Kur’ân’da teemmül lafzı geçmemektedir. Ancak kök lafzı “الأمل” emel, Kur’ân’da iki defa kullanılmaktadır. Bir ayette inkârcıların hakikati görememelerinin sebebi olarak geçici ve değersiz beklentilerde olmaları “emel” lafzıyla anlatılmaktadır:

ذُرُّهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِيهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ

“Bırak onları; yesinler, yararlanınsınlar, **boş ümit** oyalasın onları; yakında bilecekler!” (15/Hicr, 3)

Dünyada ömrün uzunluğunu, isteklere ulaşmayı, iyi halin devamlılığını ve akıbet için hayrı umma gibi dünyanın lezzetlerini tercih edip onlara yönelmeye “طول” (tûl-i emel) denilmektedir.⁴³⁰ Bu tarz arzu ve ümit sahibi olmak müminlerin ahlakı değildir, bu yüzden lafzın kullanıldığı diğer ayette şöyle buyrulmaktadır:

الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا

“Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; kalıcı olan iyi davranışlar ise rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı hem de **ümit bağlamaya** daha lâyıktır” (18/Kehf, 46)

Ayetlerde dünyadan emel sahibi olanlar zemmedilmişken, ahiretten emel sahibi olanlar övülmektedir.⁴³¹ Nitekim mal ve çocuklar konusunda insanın beslediği ümitler, elde edilmesi belirsiz ve müddeti sınırlı olan şeylerdir. Ancak salih amellerin sevabını ummak, elde edilmesi Allah’ın vaadiyle kesin olan şeylerdir. Ve bu tarz arzu ve ümitlerle hem dünya hem de ahiret kazanılmış olur.⁴³²

Hz. Peygamber, bir hadisinde kişinin içindeki emel eğiliminin tamamıyla yok edilemeyeceğini ifade etmektedir. Ayrıca hadis, insanın uzun emellere kapılmaması için bir uyarı anlamı taşımaktadır:

يَكْبُرُ ابْنُ آدَمَ وَيَكْبُرُ مَعَهُ اثْنَانِ حُبُّ الْمَالِ، وَطُولُ الْعُمُرِ

“Yaşlı kişinin bütün güçleri zayıflasa da dünya sevgisi ve uzun emeller konusunda gönlü hep genç kalır”⁴³³

⁴³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 19, s. 119; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, c. 3, s. 206; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 5, s. 65; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 14, s. 9.

⁴³¹ Muhammed Dâvud, *Mu'cemu'l-furûku'd-delâliyye fi-l-Kur'ân'il-Kerîm*, s. 72.

⁴³² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 15, s. 334.

⁴³³ Buhârî, “Rikak”, 5.

Teemmül lafzı, Kur'ân'da açıkça kullanılmamaktadır. Fakat düşünmeye teşvik eden ayetlerde teemmüle pek çok işaret bulunmaktadır. Bunu, incelemiş olduğumuz diğer lafızların “teemmül” ile açıklanmasından anlamaktayız. Örneğin; *مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصْمَى وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَفَلَا تَذَكَّرُونَ* “Bu iki grubun durumu, kör ve sağır olan kimse ile gören ve işiten kimsenin durumuna benzer. Bunlar eşit olur mu? Hâlâ ibret almıyor musunuz?”⁴³⁴ ayetini müfessirler teemmül lafzıyla açıklamakta ve ona “size verilen örnekleri teemmül edipte ibret almazmısınız?” şeklinde yorumlamaktadırlar.⁴³⁵ Bu gibi düşünmeye davet eden pek çok ayette teemmül etmenin gerekliliğini görmekteyiz.

Kur'ân ayetlerini teemmül etmek ise, ayetlere dikkatlice bakmak ve onları tefekkür etmektir. Tedebbür nasıl sonuçlarla ve akıbetlerle ilgiliyse, teemmül de başlangıçlarla ve ayrıntılarla ilgilidir. Bu yüzden Kur'ân bu bağlamlarda tedebbür lafzını teemmül lafzına tercih etmektedir.⁴³⁶

İbn kayyim, Kur'ân'ı teemmül etmeyi, “*kalbin, ayetlerin manaları üzerinde bakışını yoğunlaştırması*” şeklinde ifade etmektedir. Bundan kasıt indiriliş amacına uygun, Kur'ân'ı tedebbür ve taakkul etmek için fikrin kalpte toplanmasıdır.⁴³⁷

Kur'ân'ın insanları davet ettiği teemmülün, Allah'ın yarattıkları üzerinde düşünmekle alakalı olduğunu görmekteyiz. Bunlar; insanın yaratılışı, Allah'ın yeryüzünü ölümünden sonra tekrar yaratması ve geçmiş milletlerin izleri hakkında teemmül etmekle ilgili hususlardır. Böylece teemmül kişiyi hayra götürerek vahdaniyeti tasdik etmeye ve yeniden yaratılışa inanmaya sevk etmektedir.

1.9. İ‘TİBÂR

“الإِعْتِبَارُ” İ‘tibâr lafzı, “العَبْرُ” (‘abr) ve “العُبُورُ” (‘ubûr) lafızlarından türemektedir. “العَبْرُ” lafzı, bir halden başka bir hale geçmeyi ifade eder. “العُبُورُ” ise,

⁴³⁴ 11/Hûd, 24.

⁴³⁵ Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil ve Esrârü 't-Te'vîl*, c. 3, s. 132; Ebüssuûd, *İrşâdü 'l-'akli 's-selîm*, c. 4, s. 198; Âlûsî, *Rûhu 'l-me'ânî*, c. 12, s. 35.

⁴³⁶ Muhammed Dâvud, *Mu'cemu 'l-furûku 'd-delâliyye fi-l-Kur'ân 'il-Kerîm*, s. 75.

⁴³⁷ <http://www.islambeacon.com/index.php?title=%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%A3%D9%85%D9%84> (erişim tarihi: 09.09.2018).

yüzerek, geminin içinde, devenin üstünde veya köprüünün üzerinden suda geçmek manasına gelir.⁴³⁸

Bir kıyıdan diğer tarafa geçildiği için “عَبْرُ النَّهْرِ” tabiri “nehirin kıyısı” manasında kullanılmaktadır.⁴³⁹ Nâbiga ez-Zübyânî (ö. 604)’nin beytinde bu lafzın, nehrin kıyısı manasında kullanıldığını görmekteyiz⁴⁴⁰:

وَمَا الْفُرَاتُ إِذَا جَاشَتْ عَوَارِبُهُ *** تَزْمِي أَوَاذِيهِ الْعَبْرِينَ بِالرَّبْدِ

“Fırata ne oluyor?! Suları yükseldiğinde.

Dalgaları köpükler sıçratıyor **iki kıyıya.**”

“عَبْرَ الْقَوْمِ” tabiri ise “kavim öldü” manasını ifade etmektedir.⁴⁴¹ Lafız burada onların dünya köprüsünden geçtiğini anlatır. İbn Berrî (ö. 582/1187) beytinde “عَبْرَ” lafzını “ölmek” manasında kullanmaktadır⁴⁴²:

فَإِنْ نَعَبْرُ فَإِنَّ لَنَا لَمَاتٍ *** وَإِنْ نَعَبْرُ فَتَحْنُ عَلَى نُذُورِ

“**Ölürsek** geride bıraktığımız dostlarımız var bizim

Sağ kalırsak adanmışlıklarımız var bizim.”

“العَبْرَةَ” (Abra) lafzı da gözyaşının göz bebeğinden gözün dışına doğru geçişini ifade eder.⁴⁴³ Hâris b. Va’le, beytinde bu lafzı “gözyaşı” manasında kullanmaktadır⁴⁴⁴:

يَقُولُ لِي النَّهْدِيُّ: هَلْ أَنْتَ مُرْدِفِي؟ *** وَكَيْفَ رَدَاكَ الْفَرَّ؟ أَمْكَ عَابِرُ

“Nehd kabilesinden adam bana dedi: Bineğinin arkasına alır mısın beni?

Dedim: Kaçanın binekte arkada olması mı? Annen zaten **gözüyaşlı.**”

⁴³⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 2, s. 229; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 733; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, c. 4, s. 208; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 643; İsfahânî, *Müfredatu Elfazi'l-Kuran*, s. 543; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 530.

⁴³⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 2, s. 229; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 733; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, c. 4, s. 208; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 643; İsfahânî, *Müfredatu Elfazi'l-Kuran*, s. 543; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 529.

⁴⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 529.

⁴⁴¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 2, s. 230; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 733; İsfahânî, *Müfredatu Elfazi'l-Kuran*, s. 543; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, c. 4, s. 208; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 643; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 532.

⁴⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 532.

⁴⁴³ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 2, s. 230; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 733; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, c. 4, s. 208; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 643; İsfahânî, *Müfredatu Elfazi'l-Kuran*, s. 543; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 531.

⁴⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 531.

Aynı kökten gelen “العِبْرَةُ” (ibret) ve “الإِغْتِيَابُ” (i‘tibâr) lafızları görünenin bilgisinden hareketle görünmeyene ulaşmak⁴⁴⁵, geçmiş şeylerden öğüt almak⁴⁴⁶, sınamak, imtihan etmek⁴⁴⁷, şaşırmak ve hayret etmek⁴⁴⁸ mânalarına gelmektedir. Akledip düşünen bir kişi bir duruma ya da bir soruna şahit olduğunda gördüğü şeyden istifade edip yaşamına madden ve manen katkı sağlar. Böylelikle kendi dışında şahit olduğu şeyden kendi nefesine bir geçiş yapmış olur.⁴⁴⁹ Lafzın felsefe ve tasavvuftaki mânası ise, teemmül ve tedebbür etmek, eşyanın hakikatine bakmaktır.⁴⁵⁰

“التَّعْبِيرُ” (Ta‘bîr) lafzı; rüya yorumlamak yani rüyada görülenden yola çıkararak görünmeyen gizli manaya geçmektir.⁴⁵¹ Bu yönden “i‘tibâr” lafzıyla yakın bir mana taşımaktadır. Rüyayı etraflıca düşünüp bir yönden başka bir yöne götürdüğü için rüya yorumcusuna “العَابِرُ” (âbir) adı verilmektedir.⁴⁵²

“عَابِرٌ سَبِيلٍ” tabiri, yolcu manasına geldiği gibi evi uzakta olduğu için bir ihtiyacını gidermek isteyerek namaz niyeti dışında mescide girip hızlıca çıkan kimse için de kullanılmaktadır. Yolcu da suya ihtiyaç duyduğu için bu adı almaktadır.⁴⁵³

Bu lafızdan türeyen kavramlara baktığımızda, tümünün aşır geçme (mücâveze) manasında birleştiğini görürüz.⁴⁵⁴

İ‘tibâr Lafzının Kur’ân’daki Manaları:

Kur’ân’da “عَبَّرَ” lafzı, çeşitli kalıplarda rüya yorumlamak, yolcu ve ibret almak manalarında kullanılmaktadır.

⁴⁴⁵ İsfahânî, *Müfredatu Elfazi'l-Kuran*, s. 543

⁴⁴⁶ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 84; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 2, s. 230; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luga*, c. 4, s. 210; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 643; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 531; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 12, s. 511.

⁴⁴⁷ İbrâhim Mustafa v.d, *el-Mu‘cemü'l-vasît*, c. 2, s. 580.

⁴⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 529; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 12, s. 504.

⁴⁴⁹ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 8, s. 19.

⁴⁵⁰ *Tâcü'l-'arûs*, c. 12, s. 511.

⁴⁵¹ İsfahânî, *Müfredatu Elfazi'l-Kuran*, s. 543.

⁴⁵² Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 2, s. 229; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luga*, c. 4, s. 209; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 530; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 12, s. 50.

⁴⁵³ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 2, s. 230; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 733; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi'l-luga*, c. 4, s. 208; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 643; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 530.

⁴⁵⁴ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 8, s. 18.

Rüya yorumlamak manasında kullanılması:

“عَبَّرَ الرُّؤْيَا” Rüyayı yorumlamak; rüyanın akıbetini ve gidişatının sonucunu söylemektir. Aynı fiil “nehri geçmek” manasında “عَبَّرَ النَّهْرَ” şeklinde kullanılmaktadır. Zira kişi nehri geçerek diğer kıyıya ulaşır⁴⁵⁵, rüyanın tabirinde de aynı şekilde hayali-soyut suretlerden hakiki-somut manalara geçiş yapılmaktadır.⁴⁵⁶

Kur’ân’da bu kalıp, bir defa Hz. Yûsufu zindana atan kralın bir rüya görmesi üzerine ülkesindeki rüya yorumcularını çağırıp onlara bu rüyanın tabirini sormasını ifade ederken kullanılmaktadır:

يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي رُءْيَايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ

“Efendiler! Eğer rüya yorumluyorsanız, bu rüyamı da bana yorumlayın.” (12/Yûsuf, 43).

Yolcu manasında kullanılması:

“عَابِرُ سَبِيلٍ” tabiri Kur’ân’da bir defa “yolcu” manasında kullanılmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا

“Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın.” (4/Nisâ, 43)

İbret, öğüt almak manasında kullanılması:

“الإِغْتِبَارُ” İ’tibâr lafzı Kur’ân’da bir defa kullanılmaktadır. Allah’ın Ehl-i Kitap’tan inkâr edenleri yurtlarından çıkarıp, kendi elleriyle yaptıkları kalelerinin onları koruyacağını zannederken, onlara azabını indirdiğini anlattığı ayet, akıl sahiplerinden ibret almaları istenerek sonlanmaktadır:

فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ

“O halde **ibret alın**, ey akıl sahipleri!” (59/Haşr, 2)

Râzî, müfessirlerin “i’tibâr” lafzını “eşyaya bakmak suretiyle aynı cinsten başka şeyleri bilmek gayesiyle eşyanın hakikatine ve delalet yönlerine bakmaktır” şeklinde açıkladıklarını ifade etmektedir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 2, s. 447; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 18, s. 464.

⁴⁵⁶ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 3, s. 165; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 4, s. 281.

⁴⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 29, s. 505.

Dolayısıyla ayette “ibret alın” emriyle, inkârcıların zulmedip inkâra sapmalarından dolayı Allah’ın onları cezalandırıp yurtlarından çıkarması; insanların küfrün ve zulmün dünyada ve ahirette azaba sebebiyet vereceğini düşünerek bundan öğüt almaları kastedilmektedir. Öğüt almaları, onların kimseye zulmetmemelerini ve Allah’tan başkasına dayanmamalarını gerektirir.⁴⁵⁸

“عِبْرَةٌ” (ibret) lafzı da i’tibâr ile aynı anlamda Kur’ân’da altı defa kullanılmaktadır:

قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ
بِنَصْرِ مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ

“(Bedir’de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan (mümin) grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gibi gören kâfir grup. Allah dilediğini yardımıyla destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir **ibret** vardır.” (3/Âl-i İmran, 13)

Ayette “ibret” lafzıyla düşünülüp öğüt alınacak şeyler kastedilmektedir.⁴⁵⁹ Nitekim bu lafzın geçtiği ayetlerde Allah, kullarına; peygamber kıssalarında, kendilerine verilen nimetlerde, gece ve gündüzün birbirini takip etmesinde, inkârlarından dolayı cezalandırılan geçmiş ümmetlerde çıkarılacak dersler olduğunu bildirmektedir. Bu yüzden Allah’ın insanlara verdiği nimetler üzerinde ve Kur’ân’da bahsettiği geçmiş peygamberlerin ve kavimlerin yaşadıkları üzerinde düşünüp, bunlardan öğüt alınması istenmektedir. Burada bir şeyden diğerine yani önceki yaşanmış tecrübelerden kişinin kendi durumuna geçiş yapması söz konusudur. “ibret almak” tabiriyle buna işaret edilmektedir.

Bir yerden başka bir yere geçmek, kıyı, gözyaşı, yolcu, ölmek, rüya yorumlamak gibi manalar için kullanılan “عَبَّرَ” lafzının Kur’ân’da sadece rüya yorumlamak ve yolcu manasında kullanıldığı görülmektedir. Bu lafızdan türeyen “العِبْرَةُ” (ibret) ve “الإِعْتِبَارُ” (i’tibâr) lafızları ise lugavî manasıyla aynı anlamda ibret ve öğüt almak manalarında kullanılmaktadır.

⁴⁵⁸ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, c. 23, s. 266; Begavî, *Me‘âlimü’l-tenzîl*, c. 8, s. 70; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 29, s. 505; Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzîl ve Esrârü’l-Te’vîl*, c. 5, s. 198; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 8, s. 226; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî*, c. 28, s. 41; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 28, s. 72.

⁴⁵⁹ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, c. 6, s. 243; Begavî, *Me‘âlimü’l-tenzîl*, c. 5, s. 27; Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzîl ve Esrârü’l-Te’vîl*, c. 2, s. 8; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, c. 2, s. 14; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 14, s. 199.

1.10. RÜ'YET

“الرؤية” Rû'yet lafzı, gözle ya da basiretle bakmak ve görmek manasına gelmektedir.⁴⁶⁰ “Rû'yet”te bakışın çevrildiği şeyin idrak edilmesi söz konusudur.⁴⁶¹

Küseyyir (ö. 105/723)'in bir topluluğu kibirlilikle betimlediği beytinde “rü'yet” lafzı gözle görmek manasında kullanılmaktadır⁴⁶²:

تَرَاهُمْ إِذَا مَا جِئْتَهُمْ فَكَأَنَّمَا ***يَتَشِيمُونَ أَعْلَى عَارِضٍ مُّتْرَاكِبٍ

“Kendilerine vardığında onları **görürsün**

Sanki bakmaktadırlar (kibirle) zirvelerdeki bir küme buluta.”

Bu lafız, ister gören bir göz, ister gören bir kalp ya da ruhani bir görüşle olsun herhangi bir vesileyle bir şeye nazar etmek şeklinde de tanımlanmıştır.⁴⁶³ İlim, zan, taakkul ve tedebbür de rû'yetin bir sonucudur.⁴⁶⁴ Arap şiirinde bu kullanımı görmekteyiz:

Züheyr b. Ebî Sülmâ beytinde “ألم تر” kalıbını “haberini olmadı mı?” manasında kullanmaktadır⁴⁶⁵:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَهْلَكَ تُبْعًا *** وَأَهْلَكَ لُقْمَانَ بْنَ عَادٍ وَعَادِيَا

“**Görmedin mi?** Allah'ın Tübba' kavmini,

Lokmân b. Âd ve Kabilesini helak ettiğini”

İmruülkays'ın beytinde “rü'yet” lafzını “zan” manasında kullandığını görmekteyiz⁴⁶⁶:

أَرَأِنَا مُوَضِّعِينَ لِأَمْرِ غَيْبٍ *** وَتُسْحِرُ بِالطَّعَامِ وَبِالشَّرَابِ

“Gayb (ölüm) konusunda çabuk **kuşkuya düşüyoruz**

Yemek içmekle oyalanırken.”

⁴⁶⁰ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi 'l-luga*, c. 2, s. 472.

⁴⁶¹ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi 'l-Kur'ân*, s. 374.

⁴⁶² Radî, *Telhîsu 'l-beyân*, s. 237.

⁴⁶³ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 4, s. 15.

⁴⁶⁴ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 4, s. 17.

⁴⁶⁵ Sa'leb, *Şerhu Dîvâni Züheyr b. Ebî Sülmâ*, s. 209.

⁴⁶⁶ Âdil Abdulcebbar Zâyid, *Mu'cemü elfâzi 'l-'ilm ve 'l-ma'rife*, s. 204.

“Rü’yet” Lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

Kur’ân, “Re’y”/“Rü’yet” lafzını çeşitli anlamlarda kullanmaktadır. Bunlar müşahede dediğimiz gözle görmek, kalple görmek, ruhani bir görüş, rüyada görmek ve mütehayyiledir.⁴⁶⁷

Gözle görüş manasında kullanılması:

Gözle görmek, bir şeyi müşahede etmek onu gözlemek manasındadır.⁴⁶⁸ Gözle görüşe şu ayetleri örnek olarak verebiliriz:

فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هَذَا رَبِّي

“Ayı doğarken **görünce**, "Rabbim budur" dedi.” (6/En’âm, 77)

فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَرُ كَأَنَّهَا جَانٌ

“Mûsâ atıp da onu yılan gibi kımuldanır **görünce**.” (27/Neml, 10)

وَتَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَائِعِينَ مِنَ الذَّلِيلِ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ

“Ateşe atılırlarken yine onların, aşağılanmaktan ötürü başları eğik halde göz ucuyla etrafa baktıklarını **göreceksin**.” (42/Şûrâ, 45)

Ruhanî şahitlikle görüş manasında kullanılması:

Bu görüş, hakka’l-yakîn ve ilm-i hudûrî mertebesidir. Bundan dolayı kalbi görüşün üst mertebesi sayılmaktadır. Artık bu görüşte nazar ve akıl söz konusu değildir.⁴⁶⁹:

مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى

“**Gözün gördüğünü** gönül yalanlamadı.” (53/Necm, 11)

لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى

“Hiç kuşkusuz o, rabbinin âyetlerinden en büyüğünü **görmüştü**.” (53/Necm, 18)

قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرَى

“Allah buyurdu: “Korkmayın, bilin ki ben sizinle beraberim; işitirim, **görürüm**.” (20/Tâhâ, 46)

⁴⁶⁷ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 4, s. 15

⁴⁶⁸ Dameğani, *Kâmûsu 'l-Kur'ân*, s. 189.

⁴⁶⁹ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 4, s. 17.

Rüyada görmek anlamında kullanılması:

قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا

“Onlardan biri, ‘Ben rüyada şarap yaptığımı **gördüm**’ dedi.” (12/Yûsuf, 36)

إِذْ يُرِيكُهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا

“Allah rüyanda onları sana az olarak **göstermişti**.” (8/Enfâl, 43)

Kalbi görüş manasında kullanılması:

Bu şekliyle “rü’yet”, “basiret ve akıl kuvvetiyle idrak etmek, bilmek” manasına gelmektedir.⁴⁷⁰

وَلَقَدْ رَأَهُ بِالأُفُقِ المُبِينِ

“Andolsun ki onu (vahiy meleğini) apaçık ufukta **görmüştür**.” (81/Tekvîr, 23)

وَلَقَدْ رَأَهُ نَزْلَةً أُخْرَى

“Andolsun ki onu (meleği) iniş esnasında bir daha **gördü**.” (53/Necm, 13)

“Re’y” lafzının araştırmamızın alanına giren kısmı tedebbür etmek, fehmetmek, bilmek ve idrak etmek manalarına gelen kısımdır. Kur’ân’da otuz bir defa “أَلَمْ تَرَ” şeklinde gelen rü’yet lafzı, kalbi görüş manasındadır.⁴⁷¹ “أَلَمْ تَرَ” kalıbını tekil ve çoğul sigalarında çeşitli yerlerde Allah’ın kullarına yaptığı hitap şekli olarak görmekteyiz:

أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ

“Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını **görmedin mi**?” (25/Furkân, 45)

Bu şekliyle rü’yet “ilim” ifade ederek, ayetlere “bilmez misin?” manası vermektedir. Buna nazari akılla görüş de denmektedir.⁴⁷² Buna göre ayetin anlamı “Rabbinin gölgeyi uzatmadaki hikmetini bilmez misin?” olarak anlaşılabilir. Dolayısıyla burada kalbin bilgisi, kesin bilgiyi ifade ederek gözün görmesinin yerine geçmektedir.⁴⁷³

⁴⁷⁰ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 4, s. 17.

⁴⁷¹ <http://www.alukah.net/sharia/0/7893/> (erişim tarihi: 03.09.2018).

⁴⁷² Taberî, *Câmi’u l-beyân*, c. 18, s. 586; Begavî, *Me’âlimü t-tenzîl*, c. 5, s. 371; Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, c. 23, s. 216; Mahallî-Süyûtî, *Teşîrû l-Celâleyn*, c. 1, s. 435; Âlûsî, *Rûhu l-me’ânî*, c. 17, s. 130; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve t-tenvîr*, c. 17, s. 226.

⁴⁷³ Radî, *Telhîsu l-beyân*, s. 210.

Aynı kullanımı başka bir ayette de görmekteyiz:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ
وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ

“**Görmez misin** göklerde ve yeryüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O’na secde etmektedir!”
(22/Hac, 18)

Başka bir ayette Allah bu ifadeyi kullanarak insanın kendi yaratılışı hakkında teemmül ve tefekkür etmesi gerektiğine dikkat çeker:

أَوَلَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ

“*İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı **görmez mi**? Oysa bak, şimdi o, açıktan açığa bize karşı duran biri olmuştur.*” (36/Yâsîn, 77)

Bazı ayetlerde “i’tibâr” manasında⁴⁷⁴, bakılan şeyi görüp geçmek değil de onun üzerinde düşünüp ondan ibret almak kastıyla kullanılmaktadır:

أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ

“*Semanın boşluğunda buyruk altına sokulmuş kuşları **görmüyorlar mı**?*”
(16/Nahl, 79)

Yine başka bir ayette Allah yarattıkları üzerinde dilediği gibi tasarruf sahibi olduğunu haber vererek bunun üzerinde kullarının tefekkür etmesi için şöyle buyurmaktadır:

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَنْتُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَنْتُمْ السَّاعَةُ أَعَيَّرَ اللَّهُ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“*De ki: ‘**Ne dersiniz**, size Allah’ın azabı gelse yahut kıyamet gelip çatsa size, Allah’tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)!’*”
(6/En’âm, 40)

Ferrâ, “Arapların bu lafzı iki manada kullandıklarını bunlardan birinin; “أَرَأَيْتُمْ” fiilindeki “ta” ötreli kılınarak okunursa manası “sizleri gördüm mü?” şeklinde gözle görmek olduğunu söyler. Diğerinin ise “ta” fethalı kılınarak “bana haber veriniz” manasına geldiğini” söyler. Yaygın görüş rüyetin manasının ayette haber vermek manasında geldiği şeklindedir.⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, s. 189.

⁴⁷⁵ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 333; Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 1, s. 299; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 11, s. 351-352; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 3, s. 142; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 22;

Ayrıca Hz. Peygambere görmediği şeyler hakkında “görmedin mi?” ifadesiyle soru sorulması “haber in olmadı mı?” manasındadır. Bununla “kalbinle hayra bakıp teemmül etmedin mi” sorusu kastedilmektedir. Genellikle bu ifade geçmiş milletlerin durumlarından bahsedilirken kullanılmaktadır⁴⁷⁶:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَيْهُ اللَّهُ الْمَلَكُ

“Allah’ın kendisine verdiği iktidara dayanarak rabbi hakkında İbrâhim ile tartışmaya giren kimseyi **görmedin mi?**” (2/Bakara, 258)

Ayrıca “أَلَمْ تَرَ إِلَى” kalıbı Arapların muhataplarının dikkatini çekmek için teaccüb (şaşıрма) anlamında kullandıkları bir ifadedir.⁴⁷⁷ Bir kişiye “bunu görmedin mi?” diye sormak, “bunun gibisini gördün mü?” demektir. Bu yüzden ayetin manası “Rabbi hakkında İbrahim’le tartışan gibisini gördün mü?” olarak anlaşılabilir.⁴⁷⁸

Kur’ân kendilerine kitap verilenlerin, Kur’ân’a davet edilip bu davetten yüz çevirmelerinin verdiği şaşkınlığı “onların bu fiillerine şaşırmadın mı?” anlamında yine bu kalıpla ifade etmektedir:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِنَ الْكِتَابِ

“Kendilerine kitaptan bir pay verilmiş olanlara **baksana!**” (3/Âl-i İmrân, 23)

Mütehayyile manasında kullanılması:

Bazı ayetlerde “rü’yet”, “zan” manasında kullanılmaktadır⁴⁷⁹:

أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا

“Kötü işleri hoşuna gidip de onları **güzel bulan** kimse (ile böyle olmayan bir) mi?” (35/Fâtır, 8)

Ayette “فَرَآهُ حَسَنًا” “güzel görmek” tabiriyle onların kötü amellerinin güzel olduğunu zannettikleri kastedilmektedir.⁴⁸⁰ Aynı kullanımı müşriklerin Allah’ın kendilerine azap etmeyeceğini zannettiklerini ifade eden ayette de görmekteyiz:

Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 12, s. 533; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 168; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-’akli’s-selîm*, c. 3, s. 132; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 7, s. 150.

⁴⁷⁶ Tanâhî, *Min esrâri’l-lugati*, s. 710; Dameğani, *Kâmûsu’l-Kur’ân*, s. 189.

⁴⁷⁷ Tanâhî, *Min esrâri’l-lugati*, s. 710.

⁴⁷⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 5, s. 430; Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, c. 1, s. 170; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 318; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. 7, s. 17; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 1, s. 155; ebusuud; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 3, s. 20; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 3, s. 31.

⁴⁷⁹ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 4, s. 17.

“Doğrusu onlar o azabı ihtimalden **uzak görüyorlar.**” (70/Meâric, 6)

Basar, nazar, rü’yet lafızlarını incelediğimizde manalarının yakın olduğunu görmekteyiz. Zira onların hepsinde “birşeyi idrak etmek maksadıyla ona bakışı çevirmek” manası ortaktır. Ancak idrak noktasında hepsinin dereceleri vardır.

Rü’yet lafzı da basar ve nazar gibi görüş ifade eden kavramlardan olsa da, rü’yet’in ibsâr üzerinde ayrıcalığı ve üstünlüğü vardır. Rü’yet, onda şüphe olmayan bir ilimdir. Bu yüzden كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ “Hayır! Keşke kesin bir bilgiyle bilmiş olsaydınız! Yemin olsun, cehennemi mutlaka göreceksiniz! Sonra kuşkusuz onu gözünüzle ayan beyan göreceksiniz.”⁴⁸¹ ayetinde ilme’l-yakîn onunla ifade edilmektedir.⁴⁸² Rü’yetten sonra açıklıkla (vudûh) ayrılan ibsâr gelir. En düşük seviyesi ise, görmeden birşeye gözün çevrilmesiyle ya da o şeyin görülüp tedebbür edilmesiyle gerçekleşebilen “nazar” lafzıdır.⁴⁸³

Rü’yet lafzının anlam boyutuna baktığımızda; Araplar tarafından gözle görmek, bilmek ve düşünmek gibi kalbî görüş şeklinde ve zannetmek manalarında kullanılan rü’yet lafzının, Kur’ân’da daha geniş bir kapsamda kullanıldığını görmekteyiz. Rü’yet, Gözle görmek manasında kullanıldığı gibi, gözün söz konusu olmadığı, Allah’ın ayetlerinin onunla görüldüğü ruhanî bir görüş manasında kullanılmaktadır. Bu lafız Allah’ın kullarına sunduğu nimet ve delillerle beraber kullanıldığında bu delilleri bilmek, teemmül ve tefekkür edip ibret almak manalarına gelmektedir. Eğer bu lafızla geçmiş milletlerden bahsediliyorsa haber vermek manasıyla kullanılmaktadır. Ayrıca bu lafzın Kur’ân’da arapların kullandığı gibi zannetmek ve şaşırmak manalarında da zikredildiğini görmekteyiz.

⁴⁸⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 20, s. 441; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azim*, c. 6, s. 535; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 22, s. 169.

⁴⁸¹ 102/Tekâsür, 6-7.

⁴⁸² Muhammed Dâvud, *Mu’cemu’l-furûku’d-delâliyye fi-l-Kur’ân’il-Kerîm*, s. 134.

⁴⁸³ Muhammed Dâvud, *Mu’cemu’l-furûku’d-delâliyye fi-l-Kur’ân’il-Kerîm*, s. 136.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. KUR'ÂN'DA TEDEBBÜR VASITALARININ FİLOLOJİK TAHLİLİ

Arap dilinde ve özel olarak Kur'ân'da tedebbür/düşüncenin vasıtası olarak kalp/akıl, fuâd ve lübb lafızları zikredilmektedir. Düşünce vasıtalarından önce genel olarak bu vasıtaların mekânı olarak çokça kullanılan “sadr” kavramını ele almak yerinde olacaktır.

1.1. SADR

“الصَدْرُ” sadr lafzı göğüs, her şeyin en üst kısmı, başı, ilki, ayrılmak ve geri dönmek manalarına gelmektedir. Çoğulu “الصُدُورُ” şeklindedir.⁴⁸⁴ Örneğin “işin başı” manasında “صَدْرُ الْأَمْرِ”, “kanalın önü” manasında “صَدْرُ الْقَنَاةِ” tabirleri kullanılmaktadır. “صَدْرَتِ الْإِبِلِ عَنِ الْمَاءِ صَدْرًا” cümlesinde olduğu gibi lafız “عن” harfi cer-i ile kullanıldığında cümle “develer sudan geri döndü” manasına gelmektedir. Mazi ve muzâri fiillerinin kendisinden türedikleri lafza denilen “المَصْدَرُ” kelimesi ise aslen “sudan geri gelmek” manasında masdar, ism-i zaman ve ism-i mekândır.⁴⁸⁵

Kadınların giydiği göğsü ve omuzları örten giysi, başörtüsüne⁴⁸⁶ ve devenin göğsüne koyulan hasıra⁴⁸⁷ bu lafızdan türeyen “الصِّدَارُ”, insanın göğsünden yukarı kısmına⁴⁸⁸ ve kısa gömlek, kısa zırha⁴⁸⁹ “الصِّدْرَةُ”, devenin yükünü ortalamaya

⁴⁸⁴ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 2, s. 383; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 94; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 709; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, c. 3, s. 337; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 552; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 477; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 445.

⁴⁸⁵ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 477.

⁴⁸⁶ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 2, s. 383; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 94; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, c. 3, s. 337; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 552; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 477; Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c. 1, s. 540; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 447.

⁴⁸⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 94; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 710; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, c. 3, s. 337; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 477.

⁴⁸⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 2, s. 383; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 94; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 709; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 446; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 12, s. 295.

⁴⁸⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 94; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 709; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 447; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 12, s. 298.

yarayan ve alttan bağlanıp hörgücü dengeleyen ipe⁴⁹⁰ “التَّصْدِيرُ” denilmektedir. Devenin acıkıp karnının boşalmasından dolayı kayışı bozulduğunda “صَدَّرَ عَنْ بَعِيرِكَ” yani “devenin hörgücünü dengele” denilir. Böylelikle devenin göğsünün arkasından bir ip bağlanılarak hörgüç düzeltilir. Bu lafız otururken göğsü düz tutmayı da ifade etmektedir.⁴⁹¹

Ayrıca güçlü bir göğse sahip olduğu için aslana “المُصَدَّرُ” denilmekte, aynı lafız güçlü bir adamı ifade etmek için de kullanılmaktadır.⁴⁹²

“Sadr” lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

Kur’ân’da kırk altı kez geçen “sadr” lafzı göğüs, geri dönmek ve ayrılmak⁴⁹³ manalarında kullanılmaktadır.

Göğüs manasında kullanılması:

Kur’ân’da birçok âyette kalplerin mahalli olarak “göğüsler” kelimesi kullanılmıştır. Aşağıdaki âyette “göğüslerdeki kalpler” ifadesiyle bu hususa açıklık getirilmiştir:

أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَنُّوا لَهُمْ قُلُوبَ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

“Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat **göğüslerdeki kalpler körleşir.**” (22/Hac, 46)

Ayette göğüslerdeki kalpler diye nitelenmesinin sebebi, Arapların bildiği manayı tekid etmek içindir.⁴⁹⁴ Aynı üslup başka bir ayette يَفُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ “Kalplerinde olmayanı ağızlarıyla söylüyorlardı”⁴⁹⁵ şeklinde kullanılmaktadır.

⁴⁹⁰ Ferâhîdî, Kitâbu'l-‘Ayn, c. 2, s. 383; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 710; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, c. 3, s. 337; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 552; Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c. 1, s. 540; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 448.

⁴⁹¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 12, s. 95; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 448.

⁴⁹² Ferâhîdî, Kitâbu'l-‘Ayn, c. 2, s. 383; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 710; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, c. 3, s. 337; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 2, s. 552; Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c. 1, s. 540; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 4, s. 446.

⁴⁹³ Herevî, *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, 1066.

⁴⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 18, s. 658; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 5, s. 391; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 440; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 2, s. 223; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 4, s. 74; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 6, s. 111; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c.17, s. 167; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 17, s. 290.

⁴⁹⁵ 3/Âl-i İmrân, 167.

Allah'ın, insanların açığa vurduğu ya da gizlediği her şeyi bildiğini ifade eden “إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ” kalıbı Kur'ân'da on iki kez kullanılmaktadır:

وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

“Bu, Allah'ın içinizde olanı ortaya çıkarması ve kalplerinizdeki şüpheyi gidermesi içindir. Allah **göğüslerde** olanı bilir.” (3/Âl-i İmrân, 154)

Arap kelimasında “الصُّدُورِ” lafzının gizli hisler için kullanılmasına binaen “بِذَاتِ الصُّدُورِ” kavramı, “göğüslere eşlik eden ve onlardan ayrılmayan sır ve gizlilikler” olarak anlaşılmaktadır.⁴⁹⁶ Bir hadiste, “الإِثْمُ مَا حَاكَ فِي صَدْرِكَ” “*Günah, göğsünü huzursuz eden ve içinde bir kuşku bırakan şeydir*”⁴⁹⁷ diye buyrulması buna delalet etmektedir.

Âlûsî'ye göre, “وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ” ayetinde ki kalplerden kasıt inançlardır, bununla inançların temizlenmesi kastedilir. Zira birçok ayette kalp imanla, sadr ise İslâm ile zikredilmektedir. Kur'ân'da “أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ” “*Allah bu müminlerin kalplerine imanı nakşetmiştir*”⁴⁹⁸ ve “أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ” “*Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa*”⁴⁹⁹ ayetlerinde bu mana açıkça görülmektedir. Bazı âlimler buna binaen sadr'ın İslâm'ın merkezi, kalbin ise imanın merkezi olduğunu söylemektedirler. Buna göre Âlûsî ayetin manasının; “Bu İslâmınızı (teslimiyetinizi) denemek, imanınızı kusurlardan ayırıp temizlemek için” şeklinde anlaşılabileceğini söylemektedir.⁵⁰⁰

Bir ayette müşriklerin göğüslerindeki gizlemeleri, “göğüslerini bükerek” manasında “تَنَّى” fiiliyle kullanılmaktadır. Burada göğüslerin bükülmesi mecazen kullanılmakla birlikte kastedilen Allah'a ve Resulüne düşmanlıklarını içlerinde dürüp saklamalarıdır. Zira münafıklar bir araya geldiklerinde Müslümanların onları duymalarından ve onları fark etmelerinden kaçındıkları için, konuşmalarını birbirlerine sırtlarını dönerek yaparlar ve böyle yaptıkları takdirde sırtları arka arkaya eğilince kalpleri örtüldüğünü ve böylece kötülüklerini gizlediklerini zannederlerdi.⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 9, s. 384; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 2, s. 102; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 4, s. 40.

⁴⁹⁷ Müslim, “Tefsîrü'l-Birr ve'l-İsm”, 5.

⁴⁹⁸ 58/Mücâdele, 22.

⁴⁹⁹ 39/Zümer, 22.

⁵⁰⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 4, s. 97.

⁵⁰¹ Radî, *Telhîsu'l-beyân*, s. 102.

أَلَا إِنَّهُمْ يَنْتُونُ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَنخَفُوا مِنْهُ إِلَّا جِنَّ يَسْتَعِثُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ
الصُّدُورِ

“Bakınız! Onlar içlerindeki ondan gizlemek için sırtlarını dönerler (bükerler). Bilesiniz ki elbiselerine büründükleri zaman dahi Allah onların gizlediklerini de açığa çıkardıklarını da bilir; çünkü O **göğüslerin** içini bilendir.” (11/Hûd, 5)

Sadr, kalbi içinde bulundurup onu koruyan kale konumundadır. Kalp canlılardaki hayatın ve gücün kaynağıdır, bu gücü içinde barındıran ise sadr’dır. Hakîm et-Tirmizî (ö. 279/892)’nin tasnifine göre sadr en dış kısımdır, kalp sadrın içinde bulunur. Fuâd kalbin içidir, lübb de fuâdın içidir, özüdür, akılla görülemeyen kısımdır. Ruh gibi kalbin ruhanî tarafıdır ve imanın merkezi de orasıdır. Tirmizi şöyle bir teşbih yapıyor, “Kabe'nin içi lübb'dür. Kabe'nin kendisi fuâd'dır, harem kısmı kalb'dir. Mekke'nin tamamı da sadr'dır”⁵⁰².

Kur’ân’da sadr ve kalp kendilerine nispet edilen şeyler açısından farklılık göstermektedirler. Nitekim iman⁵⁰³, mutmainlik⁵⁰⁴, huşû⁵⁰⁵, hidayet⁵⁰⁶, sapmak⁵⁰⁷, katılık⁵⁰⁸, sağlamlık⁵⁰⁹, körlük⁵¹⁰ ve mühürlenmek⁵¹¹ kalbe nispet edilen şeylerdir. Sadr’a nispet edilen şeyler ise; gizlemek⁵¹², açığa vurmak⁵¹³, daralmak⁵¹⁴, genişlemek, ferahlamak⁵¹⁵tır.

⁵⁰² <https://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d120s010m> (erişim tarihi: 12.09.2018)

⁵⁰³ 58/Mücâdele, 22.

⁵⁰⁴ 2/Bakara, 260.

⁵⁰⁵ 57/Hadîd, 16

⁵⁰⁶ 64/Tegâbün, 11

⁵⁰⁷ 61/Saf, 5

⁵⁰⁸ 57/Hadîd, 16

⁵⁰⁹ 26/Şuarâ, 89

⁵¹⁰ 22/Hac, 46.

⁵¹¹ 2/Bakara, 7.

⁵¹² 40/Mü'min, 19.

⁵¹³ 28/Kasas, 69.

⁵¹⁴ 11/Hûd, 12.

⁵¹⁵ 20/Tâhâ, 25.

Ayrıca aydınlığın ve sıcaklığın, kandil ve lambaya nispet edilmesindeki gibi bazı durumların nispetinde ortaklıklar. Örneğin; Kur'ân'da kin⁵¹⁶ ve kibri⁵¹⁷ içlerinde bulundurma durumu ikisi içinde söz konusu olmaktadır.⁵¹⁸

فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّما يَصْعَدُ
فِي السَّمَاءِ

“Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun **göğsünü** İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğse çıkıyormuş gibi **göğsüne** darlık ve sıkıntı verir.” (6/En'âm, 125)

“Şerh-i sadr” kavramı; göğsün hakkı kabule açılması⁵¹⁹, Allah tarafından ona ilahi bir nur, sekinet ve huzurun yayılmasıdır.⁵²⁰

İbn-i Mes'ûd (r.a.)'den rivayet edildiğine göre; Rasûlullah (s.a.v.): “Allah her kime hidâyet etmek dilerse onun göğsünü İslâm'a açar.”⁵²¹ âyetini okudu. Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Muhakkak ki nur, göğse (kalbe) girerse açılır.’ Dendi ki: ‘Yâ Rasûlullah! Bunu gösteren bir emare var mı?’ (Rasûlullah) şöyle buyurdu: ‘Evet! (Emaresi;) aldanma yurdundan uzaklaşma, ebediyet yurduna yönelik ve gelmeden önce ölüm için hazırlanmaktadır.”⁵²²

رَبِّ اشْرَحْ لِي “Senin **gönlünü** açıp genişletmedik mi?”⁵²³ ve اَلَمْ تَشْرَحْ لَكَ صَدْرُكَ “Rabbim! **gönlüme** genişlik ver”⁵²⁴ ayetlerinde kalp lafzının yerine sadr lafzının seçilmesinin nedenini Râzî, اَلَّذِي يُوسُّوسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ “İnsanların gönüllerine vesvese sokan” ayetiyle açıklamaktadır. Ayette vesveselerin mahalli olarak sadr belirtilmektedir. Dolayısıyla göğüsteki bu vesveselerin yok edilip göğsün hayırla dolması onun şerh edilmesi anlamına gelmektedir. Tirmizî şöyle der: “ kalp aklın ve marîfetin mahallidir. Şeytan kalbe taarruz etmeye çalışır. Bunun için kalbin kalesi

⁵¹⁶ 15/Hicr, 47; 59/Haşr, 10.

⁵¹⁷ 40/Mü'min, 56; 40/Mü'min, 35.

⁵¹⁸ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 6, s. 251-252.

⁵¹⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 4, s. 107;

⁵²⁰ İsfahânî, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'ân*, s. 449.

⁵²¹ 6/En'âm, 125.

⁵²² Hâkim, Müstedrek, “Rikâk”, 20, c.4, s.346, no:7863.

⁵²³ 94/İnşirâh, 1.

⁵²⁴ 20/Tâhâ, 25.

olan sadra gelir ve ona saldırmak için yol bulduğunda, oraya endişeleri, üzüntüleri ve hırsı yayar. Bunlar kalbin daralmasına neden olur. Böylelikle kişi ne itaatte lezzet bulur ne de İslâm'da bir güzellik. Eğer düşmanlar buradan kovulur da güven sağlanırsa darlık giderilir ve göğüs genişler ve ibadetler kişiye kolaylaşır.”⁵²⁵

Nefsin hüznle kaplanmasını ifade eden “الضيقُ” lafzının kullanılması, nefsin razı olmasını ifade eden “الشرحُ” lafzının kullanılması gibi yaygın bir istiareidir.⁵²⁶ “الضيقُ” lafzı, genişlemenin zıttı olan “daralma” manasına gelmektedir. وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَى هَرُونَ **Göğsüm daralıyor, dilim dolaşüyor; onun için bu elçilik görevini Hârûn'a yükle.**⁵²⁷ ayetindeki gibi bu kelime kullanıldığı yerlerde üzüntü anlamı vermektedir.⁵²⁸

Râğıb el-İsfahânî, وَهُوَ شَهِيدٌ أَلْفَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ **Kalbi/Aklı olan veya şuurlu olarak söze kulak veren kimse için bunda büyük ibret vardır.**⁵²⁹ ayeti gibi kalbin zikredildiği bütün ayetlerde akla ve ilme işaret edildiğini, وَيَتَنَفَّسُ **Ve inananların göğüslerine su serpsin**⁵³⁰ ayetindeki gibi sadrın zikredildiği bütün ayetlerde ise hem akıl ve ilme hem de şehvet, heva ve öfke gibi nefsânî duygulara işaret edildiğini, dolayısıyla nefsânî duygulara şifa vermenin kastedildiğini ifade eder.⁵³¹

Geri dönmek, ayrılmak manasında kullanılması:

“أَصْدَرَ” lafzından türeyen “أَصْدَرَ” fiili geri dönmek, ayrılmak manalarında Kur’ân’da iki defa kullanılmaktadır:

قَالَتَا لَا نَسْفِي حَتَّى يُصْدِرَ الرَّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ

“Çobanlar sulayıp **çekilmeden** biz (hayvanlarımızı) sulayamayız; babamız da çok yaşlıdır, dediler.” (28/Kasas, 23)

⁵²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 32, s. 209.

⁵²⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 30, s. 408.

⁵²⁷ 26/Şuarâ, 13.

⁵²⁸ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 514.

⁵²⁹ 50/Kâf, 37.

⁵³⁰ 9/Tevbe, 14.

⁵³¹ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 477-478.

“الصَّدْرُ” lafzı, Hz. Musa'nın Medyen'de hayvanlarını sulamak isteyen iki kadınla karşılaştığı konuşmasında “حَتَّى يُصَدِّرَ الرَّعَاءَ” şeklinde muzari sîgasında gelmektedir.

Aynı kullanımı mahşer günü insanların hesapları görüldükten sonra cennet ve cehennem için oradan ayrılmalarını anlatan ayette de görmekteyiz:

يَوْمَئِذٍ يَصُدِّرُ النَّاسَ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ

“İşte o gün insanlar yaptıkları kendilerine gösterilsin diye (buldukları yerden) farklı gruplar halinde **çıkartılır.**” (99/Zilzâl, 6)

Bu iki ayette “sadr” lafzı “وَرَدَ” nin zıttı olarak “رُجُوعٌ”, “إِنصِرَافٌ”, “geri dönmek”, “ayrılmak” manalarındadır.⁵³² Lafza karanlıktan, nura, dış âleme yönelmeyi ifade eden “çıkarmak” ve “çıkartılmak”, “بَرَزَ” ve “أَبْرَزَ” manaları da verilmektedir.⁵³³ Nitekim bazı müfessirler “يَوْمَئِذٍ يَصُدِّرُ النَّاسَ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ” ayetinde ki “يَصُدِّرُ” fiilini, insanların defnedildikten sonra kabirlerden çıkarılması olarak yorumlamaktadırlar.⁵³⁴

1.2. KALP

“الْقَلْبُ” kalp lafzı; bir şeyi bir yönden diğer yöne çevirmek, döndürmek, dönüştürmek⁵³⁵ manalarına gelen “قَلَبَ” fiilinin masdarıdır. Fuâd,⁵³⁶ akıl⁵³⁷ ve bir şeyin özü⁵³⁸ anlamında çoğulu “الْقُلُوبُ” şeklinde gelir. İnsanın kalbinin bu adı

⁵³² Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 8, s. 502; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 24, s. 596; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 4, s. 175; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 8, s. 461; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 818; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 7, s. 8; Âlûsî, *Rûhu'l me'ânî*, c. 20, s. 60; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 40, s. 493.

⁵³³ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 6, s. 253.

⁵³⁴ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 9, s. 189; Âlûsî, *Rûhu'l me'ânî*, c. 20, s. 60; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 40, s. 493.

⁵³⁵ Halîl b. Ahmed Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 5, s. 171; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 205; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 5, s. 13; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 681; Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c. 2, s. 94; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 685.

⁵³⁶ Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 421; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 204; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 687; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 4, s. 70.

⁵³⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 204; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 687; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 4, s. 70; Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, s. 388.

⁵³⁸ Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 421; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 205; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 5, s. 13; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, c. 1, s. 373; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 688; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 4, s. 70.

almasının sebebi; çokça değişmesinden dolayıdır.⁵³⁹ Şu beyitte kalbin bu değişiminden bahsedilmektedir⁵⁴⁰:

مَا سَمِّي الْقَلْبُ إِلَّا مِنْ تَقَلُّبِهِ *** وَالرَّأْيُ يُصَرِّفُ وَالْإِنْسَانُ أَطْوَارُ

“**Kalb** çokça evrilip çevrildiğinden dolayı bu adla isimlendirilmiştir,

Zira düşünce insanı halden hale çevirir durur.”

Kalp kullanımında fuâd’dan daha özel bir mana taşımaktadır. Şu beyitte bu manada bir kullanım görmekteyiz⁵⁴¹:

لَيْتَ الْغُرَابَ رَمَى حَمَاطَةَ قَلْبِهِ *** عَمَّرُوا بِأَسْنُهُمُ الَّتِي لَمْ تُنْغَبِ

“Amr, hedeften şaşmayan oklarıyla,

Keşke hedef alsa **kalbi** kara hicrana”

Bu lafızdan türeyen “قَلَّبَ” fiili ise, bir şeyi araştırmak ve akıbetine bakmak manasına gelmektedir.⁵⁴² Araplar “kalp” lafzını çeşitli manalar için kullanmaktadır;

Lafzın “bir şeyin özü, halis olan kısmı” manasının binaen, hurmanın içindeki beyaz ve yumuşak olan kısmı için kullanılan “القَلْبُ” (kalp) lafzı, nesebi hâlis olan Arap’ı ifade etmek için de kullanılmaktadır.⁵⁴³ Nitekim Hz. Peygamber “كَانَ عَلِيٌّ قُرَشِيًّا” “**Ali, hâlis bir Kureyşli’ydi.**” Söзleriyle Hz. Ali’yi övdüğü hadisinde bu lafzı Hz. Ali’nin kureyş’in asillerinden olduğunu anlatmak için kullanmaktadır. Ayrıca bu lafızla sadece soyu değil ince bir anlayışa ve fetanete sahip olduğunun da belirtilmek istendiği söylenmektedir.⁵⁴⁴ Ebû Vecze’nin beytinde de bu kullanıma rastlamaktayız⁵⁴⁵:

قَلْبٌ عَقِيلَةٌ أَقْوَامٍ دَوِي حَسَبٍ، *** يُرْمَى الْمَقَانِبُ عَنْهَا وَالْأَرَاجِيلُ

“O soylu bir kabile reisinin hatunu, **hâlis** bir Arap,

Yola düşer süvari ve yayalar korumak için onu”

⁵³⁹ İsfahânî, *Müfredâtü l-fâzi l-Kur’ân*, s. 681.

⁵⁴⁰ Zebîdî, *Tâcü l-‘arûs*, c. 4, s. 70.

⁵⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 1, s. 687.

⁵⁴² İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 1, s. 685.

⁵⁴³ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 205; Zemaşşeri, *Esâsu l-Belâğa*, c. 2, s. 95; İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 1, s. 688; Zebîdî, *Tâcü l-‘arûs*, c. 4, s. 70.

⁵⁴⁴ İbnü l-Esîr, *en-Nihâye*, c. 4, s. 151.

⁵⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 1, s. 688.

Çevrilip kıvrılmasından dolayı burma bileziğe ve kum üzerinde kıvrıla kıvrıla giden beyaz yılanı “قُلْبٌ” (kulb)⁵⁴⁶ denilmektedir. «أَنْ فَاطِمَةَ حَلَّتِ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ، بِقُلْبَيْنِ مِنْ فَضَّةٍ»⁵⁴⁷ «Hz. Fatıma, Hasan ve Hüseyin’in kollarından gümüş iki **bileziği** çıkardı»⁵⁴⁷ hadisinde bilezik “قُلْبَيْنِ” lafzıyla ifade edilmektedir.

İsabet ettiği kişiyi yatağında kıvrandıran hastalığa “القَلْبَةُ” (kalebe) ve “القَلَابُ” (kulâb) denilir.⁵⁴⁸ Muâviye’nin hastalığından dolayı yatağında kıvrınması “يُقَلَّبُ” fiiliyle anlatılmaktadır. Yine onun bu durumdayken yanındakilere “انَّكُمْ لَتُقَلَّبُونَ حَوْلًا قَلْبًا” “sizler, işleri çekip çeviren, zor ve sıkıntılı anlarda bir çıkış yolu bulup güzel neticelere ulaşmayı başarabilen kimselersiniz”⁵⁴⁹ dediği rivâyet edilmektedir. Şair Nemr bu hastalıkla ilgili olarak şu beyti söyler⁵⁵⁰:

أُودَى السَّبَابُ وَحُبُّ الخَالَةِ الخَلِيبِ، *** وَقَدْ بَرَنْتُ، فَمَا بِالْقَلْبِ مِنْ قَلْبِهِ

“Gençleri helâk edip dul ve kimsesizi **yiyip bitiren o amansız elem**den kalbimi korudum.”

Koyunları yemek istediği için onları dolaştırmasından dolayı kurda “القَلِيبُ، القَلَابُ، القَلُوبُ” (kallîb, kılâb, killevb) denilmektedir.⁵⁵¹ Şu beyitte kurt için “قَلُوبٌ” lafzının kullanıldığını görmekteyiz⁵⁵²:

أَيَا جَحْمَتَا بَكِّي عَلَى أُمِّ وَاهِبِ، *** أَكَيْلَةَ قَلُوبٍ بِبَعْضِ المَذَانِبِ

“Ümmü Vâhib’e ağla ey gözlerim!

Mezânib’de bir **kurda** olan yem.”

Suyu hiçbir zaman tükenmeyen kuyuya “القَلِيبُ” (kalîb)⁵⁵³ denilmektedir. Şair Küseyyir beytinde, bir kadına olan sevgisinin devam edeceğini anlatırken bu lafzı kuyu manasında kullanmaktadır⁵⁵⁴:

⁵⁴⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 205; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 96; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 688; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 4, s. 71.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, c. 4, s. 151.

⁵⁴⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 421; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 205; ; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 95; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 5, s. 17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 687.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, c. 4, s. 151.

⁵⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 687.

⁵⁵¹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 421; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 205; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 5, s. 18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 689.

⁵⁵² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 689.

وَمَا دَامَ غَيْثٌ، مِنْ تِهَامَةٍ، طَيِّبٌ، ***بِهَا قَلْبٌ عَادِيَّةٌ وَكِرَارُ

“Tihâme’den devam ettikçe bereketli yağmur,

(Seveceğim seni) doldukça **kuyular**.”

Ayrıca madenlerin şekil verilmek için içine döküldüğü kalıba “القَالِبُ” (kâlib) denilir. Araplar aynı lafzı kızarmış hurma için kullanmakla birlikte hurmanın kızarıp olgunlaşmasını “قَلَبَتِ الْبُسْرَةَ” sözüyle anlatmaktadırlar.⁵⁵⁵

“Çevrilmek ve dönüşmek” manasındaki kalp lafzının sözlük anlamlarına ve Araplar tarafından kullanım şekillerine baktığımızda bu lafızdan türeyen bilezik, yılan, kurt, kıvrandıran hastalık gibi kelimelerin de lafzın hakiki manasını ihtiva ettiğini görmekteyiz.

Kalp Lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

Kur’ân’da “kalp” lafzı, ruh⁵⁵⁶, akıl⁵⁵⁷, göğüsteki bir uzuv, re’y⁵⁵⁸, çevirmek, dolaşmak, pişmanlık, hile yapmak⁵⁵⁹ manalarında kullanılmaktadır.

Göğüsteki kalp manasında kullanılması:

Ayette kalp lafzı ile göğüste bir uzuv olan kalp kastedilmektedir:

فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

“Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat **göğüslerdeki kalpler** körleşir.”

(22/Hac, 46)

Ruh manasında kullanılması:

وَإِذْ رَاغَتْ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ

“Korkudan gözler kaymış, **kalpler** ağızlara gelmişti.” (33/Ahzâb, 10)

Ayette kalpler ile ruhlardan kinaye yapılması anlaşılabilir. Sanki kalp korkunun ıstırabıyla göğüsten çıkmaya çalışır. Bununla korkunun şiddeti gözler önüne

⁵⁵³ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 3, s. 421; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 206; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 5, s. 17; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, c. 3, s. 730; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 682; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 689.

⁵⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 689.

⁵⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 688; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, c. 4, s. 73.

⁵⁵⁶ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 681.

⁵⁵⁷ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 682; Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* c. 5, s. 1574; Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, s. 388.

⁵⁵⁸ Dameğani, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, s. 389.

⁵⁵⁹ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 682.

serilmektedir. Zira kişi korktuğunda ciğeri şişer bu yüzden kalbi yukarı boğaza doğru yükselir. Ve bu nefes almaya engel olduğunda kişinin korkudan ölmesine neden olabilir. “وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ”, “Kalpler boğazlara gelmişti” ifadesi, Araplarda korkan kimse için söylenen “انتفخ سحره”, “ciğeri şişti” ifadesiyle benzer anlamdadır. Ciğer ve kalp birbirine yakın iki organ olmalarından dolayı bu benzetme yapılmaktadır.⁵⁶⁰

Re'y (görüş, düşünce) manasında kullanılması:

تَحْسِبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّى

“Sen onları birlik içinde sanırsın, oysa **kalpleri** dağınıktır.” (59/Haşr, 14)

Lafız, müslümanları cesaretlendirmek için inen ayette; ehl-i batılın⁵⁶¹ aralarında görüş birliği olmadığını, inançlarının, isteklerinin ve amellerinin farklı olduğunu, bu yüzden içlerinde dışarıdan görünmeyen bir düşmanlık bulunduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. “Kalpleri dağınıktır” ifadesinde kalplerden kasıt fikirlerdir ve ayetin manası “görüşleri farklıdır” olarak anlaşılmaktadır.⁵⁶²

Bir halden başka bir hale geçmek, evirip çevirmek manasında kullanılması:

يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ

“Yüzleri ateşe **çevrildiği** gün, “Keşke Allah’a itaat etseydik, resulü dinleseydik” diyecekler.” (33/Ahzâb, 66)

وَنُقَلَّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ

“O’na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi (mûcize gösterdikten sonra da) yine onların gönüllerini ve gözlerini **ters çeviririz**.” (6/En’âm, 110)

“Gözleri ve gönülleri ters çevirmek” ile kastedilen, bir görüşten bir başkasına dönüştürme.⁵⁶³

Hile yapmak, arkadan iş çevirmek manasında kullanılması:

لَقَدْ ابْتِغَوْا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ حَتَّىٰ جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَارِهُونَ

⁵⁶⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. 2, s. 324; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 18, s. 178; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 21, s. 280.

⁵⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 23, s. 292; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 8, s. 75.

⁵⁶² Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 8, s. 81; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 29, s. 511; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 201; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. 8, s. 75; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 28, s. 106.

⁵⁶³ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 682.

“Aslında onlar daha önce de fitne çıkarmak istemişler ve senin işlerini **altüst etmeye çalışmışlardı.**” (9/Tevbe, 48)

“قَلْبُوا لَكَ الْأُمُورَ” ifadesi, ayette fitne çıkarmak amacıyla gizli gizli iş çevirmek, hile yapmak manasında kullanılmaktadır.

Dolanmak, dolaşmak manasında kullanılması:

وَتَقَلُّبِكَ فِي السَّاجِدِينَ

“Ve secde edenler arasında **dolaşmanı** da (görüyor).” (26/ Şuarâ, 219)

أَوْ يَأْخُذْهُمْ فِي تَقَلُّبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ

“Onlar (rızk için) **dolaşıp dururlarken** dalmışken Allah’ın azabının kendilerini yakalayivermesinden emin mi oldular? Onların bunu engelleme güçleri de yoktur.” (16/Nahl, 46)

Pişmanlık manasında kullanılması:

وَأَحْبَطَ بِئَمْرِهِ فَاصْبِرْ يَقَلْبُ كَفَيْهِ عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا

“Çok geçmeden adamın ürünleri (felâketlerle) kuşatıldı. Sahibi, çardakları yere çökmüş haldeki bağı uğruna yaptığı masraflardan ötürü **çırpınmaya** başladı.” (18/Kehf, 42)

Ayette geçen “يُقَلِّبُ كَفَيْهِ” ifadesi, pişmanlıktan ellerini çırpmayı ifade eden bir kullanım şeklidir.⁵⁶⁴

Akıl, ilim, anlayış manasında kullanılması:

Kur’ân’da “kalp” lafzı akıl anlamında da kullanılmaktadır:

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ

“**Kalbi** olan kimse için bunda büyük ibret vardır.” (50/Kâf, 37)

Müfessirler ayetteki “kalp” lafzına akıl anlamı vermektedirler.⁵⁶⁵ Ferrâ, araplar da “kalbin nereye gitti?” diye sormak “aklın nereye gitti” manasına geldiğini söylemektedir. Yani ayette ki “kalbi olan kimseler” den kasıt tefekkür edip ibret alan kimselerdir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi l-Kur’ân*, s. 682.

⁵⁶⁵ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, c. 22, s. 372; Begavî, *Me’âlimü t-tenzîl*, c. 7, s. 364; Ferrâ, *Meâni l-Kur’ân*, c. 3, s. 80; İbn Kesîr, *Tefsîrü l-Kur’âni l-‘azîm*, c. 7, s. 409; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü l-Celâleyn*, c. 1, s. 691.

⁵⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, c. 1, s. 687.

Bazı müfessirler lafzı “bilinçli bir kalp” olarak yorumlamaktadırlar.⁵⁶⁷ Beyzâvî “kalp” lafzının nekra gelmesinin sebebini, her kalbin tefekkür ve tedebbür etmediğine işaret ettiğini ancak hakikatleri düşünen bilinçli bir kalbin gerektiği gibi tefekkür edeceği şeklinde ifade etmektedir.⁵⁶⁸

Pek çok ayette kalbin akletmek, fehmetmek ve idrak etmek için bir araç olduğu belirtilmektedir:

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَأَلْبَسُوا الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

“Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış **kalplere** yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.” (22/Hac, 46)

İbn Âşûr, “قُلُوبٌ” lafzının mecaz olarak “akıllar” anlamında kullanıldığını⁵⁶⁹, Âlûsî ise “kalplerin körlüğü” ile âlemin hakikatini idrak eden basiretlerin körlüğünün kastedildiğini söylemektedir.⁵⁷⁰

Ayetteki kalp lafzının “göğüslerdeki kalpler” şeklinde nitelenmesinin sebebi, kalp lafzının “insanın kalbi” yanısıra “hurma ağacının özü, halis, çevirmek” gibi manalarda ortak kullanılmasından dolayı ayetteki anlam kaymasına engel olmaktadır. Bir ayette مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى “Fuâd gördüğünü yalanlamadı.”⁵⁷¹ şeklinde fuâdın eşyanın bilgisine sahip olduğunda görmeyle nitelendirilmesi, kalbin de gaflet halinde düşünmeyip, ibret almaması durumunda körlükle nitelenebileceğini göstermektedir. Ayrıca “gözler kör olmaz” ifadesinde ince bir mana olduğu söylenmektedir. Bu demektir ki, göz sağlıklı olduğu ve eşyaya baktığı sürece eşyayı görmesine engel yoktur. Ancak kalp için böyle değildir. Zira düşünüp, anlamak için gerekli araçlar bulunduğu halde yine de kalpler düşünme faaliyetini gerçekleştiremeyebilir.⁵⁷²

⁵⁶⁷ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 394; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 28, s. 32; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 144; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 26, s. 191; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 26, s. 324.

⁵⁶⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 144.

⁵⁶⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 17, s. 288.

⁵⁷⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 17, s. 167.

⁵⁷¹ 53/Necm, 11.

⁵⁷² Radî, *Telhîsu'l-beyân*, s. 193-194.

Ayetlerde bazı kalplerin akletme kabiliyetinden mahrum bırakıldığı, üzerlerine çekilen örtülerle, mühürlerle, kilitlerle ifade edilmektedir:

وَمِنْهُمْ مَّنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ

“Onlardan seni Kur’an okurken dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için **kalplerinin** üstüne örtüler çektik, kulaklarına da ağırlık verdik.”(6/En’âm, 25)

Ayette, mecazen kalbin üzerine çekilen örtüyü ifade etmek için kullanılan “أَكِنَّةً” lafzı “bir şeyin içinde saklandığı örtü”⁵⁷³ manasına gelen “كِنَان” lafzının çoğul halidir. Bununla kastedilen, müşriklerin Kur’ân’ı duymaya tahammül edememeleri sebebiyle sanki Kur’ân’ı anlamaya mani olması için kalplerini kaplayan ve oraya hidayetin girmesini engelleyen bir örtü varmış gibi olmasıdır.⁵⁷⁴ “Örtülü kalp” tabiriyle kişinin anlayışına engel olunduğuna, “akleden kalp” tabiriyle de kişinin anlayışının yerinde olduğuna işaret edilmektedir.⁵⁷⁵

رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ

“Geride kalanlarla beraber olmayı yeğlediler de **kalpleri** mühürlendi; artık anlayıp kavrayamazlar.” (9/Tevbe, 87)

Ayetteki “طُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ” istiâresi başka bir ayette⁵⁷⁶ “حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ” şeklinde geçmektedir. Araplar sert bir şeyin üzerinde iz bırakıldığında “طُبِعَ” fiilini kullanırken, daha yumuşak bir madde üzerinde iz bırakmayı ifade etmek için “حَتَمَ” fiilini kullanırlar, bu da iki kullanım arasında mana bakımından tesir farkı olduğunu göstermektedir.⁵⁷⁷

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا

“Kur’an’ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa **kalpler** üzerinde kilitleri mi var?” (47/Muhammed, 24)

Başka bir ayette kalplerinin kapalı olması “قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا” istiâresi ile ifade edilmektedir. Bununla kastedilen, onların kalplerinin/akıllarının hiçbir öğüt verenin öğüdüne açık olmayan, içlerine hiçbir uyarıcının uyarısının girmedığı kilitlenmiş

⁵⁷³ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 727.

⁵⁷⁴ Radî, *Telhîsu'l-beyân*, s. 150-151.

⁵⁷⁵ İlhan Kutluer, “Düşünme”, *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994. c. X, s. 53.

⁵⁷⁶ 2/Bakara, 7.

⁵⁷⁷ Radî, *Telhîsu'l-beyân*, s. 75.

kapılar gibi olmasıdır. Kişinin, kendini düşünce dağınıklığı ile nitelediğinde “kalbim kilitli” demesi, arap dilinde kullanılan bir anlatım şeklidir.⁵⁷⁸

Zemahşerî, “قُلُوبٍ” kelimesinin nekra gelmesini iki mana ihtimaliyle açıklamaktadır. İlki; nekranın sıfatlanmasının marifenin sıfatlanmasından daha uygun olduğudur. Böylece mana, “katı veya karanlık kalplerde kilitler vardır” olarak anlaşılabilir. İkinci ihtimal, nekranın umumilik ifade etmemesinden dolayı bunun “تَبَعِيضٌ” “ba‘ziyyet” ifade ettiği, böylece mana “bazı kalplerin üzerinde kilitler vardır” şeklinde anlaşılabilir. Bazı kalplerden kasıt, münafıkların kalpleridir.⁵⁷⁹

Râzî, bu görüşe kendi görüşünü ekleyerek nekralığın sebebinin kalplerde bulunan inkâra dikkat çekmek için olduğunu, kalbin ârif olmadan ma’rûf olamayacağını söylemektedir. Eziyet eden, acımasız bir kimse için “bu insan değil, bir canavar!” denilmesi gibi kalpler hakkında da “ bu kalp değil, bir taş! denilmesi, kalbin yaratılış amacından uzaklaşıp marifetten yoksun kalmasından dolayıdır. Ayrıca izafetli bir biçimde “عَلَى قُلُوبِهِمْ” değil de, izafetsiz olarak “عَلَى قُلُوبٍ” gelmesinin sebebinin; bu kalplerin onlara ait değilmiş gibi, onlara hiçbir fayda vermeyeceğini anlatmak için kullanıldığını söylerken, “أَفْقَالُهَا” kelimesinin izafetli gelmesini ise, bu kilitlerin sadece o kalplere ait küfür ve inat kilitleri olarak yorumlamaktadır.⁵⁸⁰

Hz. Peygamber’in şu hadisi “kalplerin kilitlemesi” kavramına açıklık getirmektedir:

مَا مِنْ عَبْدٍ إِلَّا لَهُ أَرْبَعُ أَعْيُنٍ عَيْنَانِ فِي وَجْهِهِ يَنْصُرُ بِهِمَا دُنْيَاهُ وَمَا يَصْلُحُهُ مِنْ مَعِيشَتِهِ ، وَعَيْنَانِ فِي قَلْبِهِ يَبْصُرُ بِهِمَا دِينَهُ وَمَا وَعَدَ اللَّهُ بِالْغَيْبِ فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا فَتَحَّ عَيْنَيْهِ اللَّذِينَ فِي قَلْبِهِ فَأَبْصَرَ بِهِمَا مَا وَعَدَ بِالْغَيْبِ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ سَوْءًا تَرَكَ الْقُلُوبَ عَلَى مَا فِيهِ

“Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Her kulun yüzünde kendisiyle dünya işlerini gördüğü iki gözü ve kendisiyle ahiret işlerini müşahade ettiği iki kalp gözü vardır. Allah kulunun iyiliğini isterse iki kalp gözlerini açar. Bu vesileyle, Allah'ın gaybi vaadlerini görür ve gayp üstüne gaybe inanır. Onun hayrını istemediği zaman da kalbini kendi haline bırakır.”⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Radî, *Telhisu'l-beyân*, s. 286.

⁵⁷⁹ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, c. 4, s. 328.

⁵⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 28, s. 56.

⁵⁸¹ Benzer bir metin Hâlid b. Ma'dân'in sözü olarak nakledilmektedir. Bkz. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ravzatü'l-muhibbîn ve nüzhethü'l-müşâkîn*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, s. 167, 398.

1.3. FUÂD

“فَأَدَّ” Fuâd lafzı kızarmak, olgunlaşmak anlamına gelen “فَأَدَّ” fiilinden türemiştir. Çoğul hali “أَفْنِدَةٌ” şeklindedir. Kızarma ve yanıp tutuşmaya delalet eder. Etin kızarmasını ifade etmek için de bu fiil kullanılmaktadır.⁵⁸²

“فُعَالٌ” devamlılık bildiren “فُعَالٌ” veznindedir. İçinde barındırdığı devamlılık vasfı, manevi anlamda, muhabbetin verdiği hararetle, kalpteki yanma hissini sürekli bir hal alması şeklinde kendini göstermektedir.⁵⁸³ Dolayısıyla fuâd lafzı, kalp anlamına da gelmektedir.⁵⁸⁴ Ancak kalbe “fuâd” denilebilmesi için muhabbetin şiddetiyle kızarması, aşk ve imanın ateşiyle arınarak saflık ve duruluğa ulaşması gerekmektedir.⁵⁸⁵

Züheyr b. Ebî Sülmâ şu beytinde “fuâd” lafzını “akıl” anlamında kullanmaktadır⁵⁸⁶:

وَلَا سَاهِي الْفُؤَادِ وَلَا عَيْبِ الـ*** لِسَانِ، إِذَا تَشَاجَرَتِ الْخُصُومُ

“Ne akıl fayda eder ne de bir söz

Düşmanlar arasında husumet baş gösterirse”

“Fuâd” Lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

Kur’ân’da on altı kez zikredilen “fuâd” lafzı, Kur’ân’da sorumlu tutulan⁵⁸⁷, doğrulayan ve yalanlayan⁵⁸⁸; meyleden⁵⁸⁹, hâlden hâle dönüşen⁵⁹⁰, gönüldeki yakıcı ateş⁵⁹¹, bomboş kalma⁵⁹² nitelikleri ile yer almaktadır.

⁵⁸² Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 518; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, c. 4, s. 469; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 646; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 3, s. 328.

⁵⁸³ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c.9, s. 8.

⁵⁸⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 2, s. 517; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 646; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 3, s. 328.

⁵⁸⁵ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c.9, s. 8.

⁵⁸⁶ Âdil Abdulcebbâr Zâyid, *Mu’cemu elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma’rife*, s. 206.

⁵⁸⁷ 17/İsrâ, 36.

⁵⁸⁸ 11/Necm, 20.

⁵⁸⁹ 14/ İbrâhîm, 37.

⁵⁹⁰ 6/En’âm, 110.

⁵⁹¹ 104/Hümeze, 7.

⁵⁹² 14/İbrâhîm, 43.

مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى

“Gözün gördüğünü **gönül** yalanlamadı.” (53/Necm, 11)

كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ

“Oysa biz onu senin **gönlüne** iyice yerleştirmek için böyle yaptık.” (25/Furkân, 32)

Ayetlerde “fuâd” ile kastedilen değişim ve dönüşümlerle olgunlaşıp sükûna ermiş kalptir. Zira kalp ilk mertebede değişkendir. Yaşadığı hadiseler ve şiddetli dönüşümlerden sonra sükûna erer. Sükûn hali, ondaki sıkıntı ve değişimi bitirdiğinde, kalp nazar ve idrak için hazır hale gelir. Yaşadığı imtihanlar, tecrübeler ve zorluklardan sonra faydalı bir tefekkür ve tahayyül, dünyası ve ahireti için hayırlı bir öngörü elde eder. Bu mertebede ona “fuâd” adı verilir.⁵⁹³

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا

“Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve **gönül**, bunların hepsi ondan sorumludur.” (17/İsrâ, 36)

Ayetten anlaşıldığı üzere değişken bir kalp sorumluluk taşıyamaz. Sorumluluk ayette belirtildiği gibi göz, kulak ve fuâd’a aittir. Bundan sonra o, ya doğru yola meyledip hayra ve felaha gider, ya da şerre ve dalalete sürüklenir.⁵⁹⁴

Ayetteki “fuâd” lafzına Celâleyn kalp manası verirken⁵⁹⁵ Râzî, “fuâd” ile akli ilimlere işaret edildiğini ifade etmektedir.⁵⁹⁶ İbn Âşûr ise “fuâd” lafzının “akıl”dan daha geniş kapsamlı olduğunu söylemektedir. Çünkü fuâd gizli (batinî) duyguların tümünü kapsar, akıl da bu gizli duyguların içinde yer alır.⁵⁹⁷

وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَأَبْصَارًا وَأَفْئِدَةً فَمَا أَغْلَىٰ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ

بِآيَاتِ اللَّهِ

“Onları kulak, göz ve **gönüllerle** donattık. Onlara kulakları da gözleri de **gönülleri** de hiçbir fayda sağlamadı. Çünkü onlar Allah’ın âyetlerini inkâr ediyorlardı.” (46/Ahkâf, 26)

⁵⁹³ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c.9, s. 9.

⁵⁹⁴ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c.9, s. 9.

⁵⁹⁵ Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, c. 1, s. 369.

⁵⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 20, s. 341.

⁵⁹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 15, s. 101.

Ayet, inanmayanların kendilerine verilenleri amacına uygun kullanmayıp onları dünya ve lezzetlerini istemek için kullandıklarını, Allah'ın azabından kaçınmaya çalışmadıklarını ifade etmektedir. Müfessirler, insana verilen bu nimetlerin amacını; “Rablerinin öğütlerini işitmeleri için kulaklar, Allah'ın delillerini görsünler diye gözler, kendilerine fayda ve zarar veren şeyleri akletmeleri ve Allah'ın marifetini istemeleri için fuâdlar verildiği” şeklinde yorumlamaktadırlar.⁵⁹⁸

وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ

“Sizi kulak, göz ve **gönüllerle** donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!”
(32/Secde, 9)

Fuâd, tefekkür, teakkul ve tahayyül eden kalptir. Ayetlerde gördüğümüz üzere gerektiği gibi akletmeyen fuâd, dünyanın geçici nimetlerine ve lezzetlerine de meyledebilir.⁵⁹⁹ Bir ayette eğer kişinin öngörüsü fesad ve dalalet üzere olursa onu, “fuâd'a işleyen bir ateş”e sürükleyeceği ifade edilmektedir:

نَارُ اللَّهِ الْمَوْقِدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ

“O, Allah'ın, **gönüllere** işleyen tutuşturulmuş ateşidir.” (104/Hümeze, 6-7)

Ayette geçen “الْأَفْئِدَةَ” lafzını bazı müfessirler “kalpler” olarak yorumlarken⁶⁰⁰, bazıları lafza daha özel bir mana vererek “kalplerin ortaları” şeklinde yorumlamaktadırlar.⁶⁰¹ Böylelikle kalbin bütünü kastedilmediğini, fuâd'ın kalbin ortasındaki bir kısım olduğunu vurgulamaktadırlar. Müfessirler ayette “الْأَفْئِدَةَ” lafzının seçilmesini, fuâd'ın bedendeki en latif, acısı en şiddetli olan kısım olmasına⁶⁰² ve içinde küfrü, bozuk inançları, kötü niyetleri barındırmasına bağlamaktadırlar.⁶⁰³

⁵⁹⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, c. 22, s. 131; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 28, s. 5; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 8, s. 87; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 26, s. 28.

⁵⁹⁹ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c.9, s. 9.

⁶⁰⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, c. 24, s. 599; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 8, s. 530; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 821.

⁶⁰¹ Ebusuud; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 30, s. 231.

⁶⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 32, s. 288; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 337; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, c. 1, s. 821; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 9, s. 199; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 30, s. 231.

⁶⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 802; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 32, s. 288; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. 5, s. 337; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, c. 9, s. 199; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 30, s. 231; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 30, s. 541.

Bir ayette Allah zalimlerin hesap günündeki hallerini gözler önüne sererken, onların korku dolu hallerini **“Gönülleri bomboş olarak kendilerine bile dönüp bakamaz durumda...”**⁶⁰⁴ şeklinde ifade etmektedir. Gönüllerin bomboş kalmasıyla kastedilen, içinde buldukları korku sebebiyle kalplerinde sabır ve metanetin kaybolmasıdır. Nitekim araplar korkak kimse için “يراعة جوفاء” “içi boş kalmış” tabirini kullanmaktadırlar. **“Musa'nın annesinin gönü boş olarak sabahladı”**⁶⁰⁵ ayeti de bu manada Musa'nın annesinin korku ve kaygısını ifade etmek için kullanılmaktadır.⁶⁰⁶

1.4. LÜBB

“اللُّبُّ” Lübb lafzı bir şeyin özü, içi, çekirdeği, katkısız saf hali, akıl ve kalp anlamlarında, çoğul hali “الألباب” ve “اللُّبُوبُ” şeklinde gelmektedir.⁶⁰⁷ Cürcânî bu lafzı “*kutsal nurla aydınlanıp, kuruntu ve hayal kabuğundan arınmış akıl*” olarak tanımlamaktadır.⁶⁰⁸

Lebîd b. Rebîa'nın beytinde, “lübb” lafzını “ذِي لُبِّ” terkihiyle “akıl” manasında kullandığını görmekteyiz⁶⁰⁹:

أرى الناس لا يدرون ما قدر أمرهم *** بلى : كلُّ ذِي لُبِّ إلى الله وائل

“İnsanların kendi kıymetlerini bilmediklerini görüyorum

Bilakis, her **akıl sahibi** Allah'a muhtaçtır”

Aynı şekilde başka bir beytinde de lafzı “akıl” manasında kullanılmaktadır⁶¹⁰:

قَوْمٌ لَهُمْ عَرَفَتْ مَعْدُ فَضْلُهَا *** وَالْحَقُّ يَعْرِفُهُ دَوُو الْأَلْبَابِ

“O kavmin faziletini Ma'd kabilesi bile bildi

Akıl sahipleri haktan anlar”

⁶⁰⁴ 14/İbrâhîm, 41.

⁶⁰⁵ 38/Kasas, 10.

⁶⁰⁶ Radî, *Telhîsu'l-beyân*, s. 132-133.

⁶⁰⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. 4, s. 65; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, c. 15, s. 243; Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 216; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. 5, s. 199; Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, c. 2, s. 155; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. 1, s. 729.

⁶⁰⁸ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 160.

⁶⁰⁹ Âdil Abdulcebâr Zâyid, *Mu'cemü elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife*, s. 205.

⁶¹⁰ Âdil Abdulcebâr Zâyid, *Mu'cemü elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife*, s. 205.

Arapların şiirlerinde bu lafza “kalp” manası da verdiklerini görmekteyiz. Zühre b. Ebû Sülmâ beytinde “lubb” lafzını bu manada kullanmaktadır⁶¹¹:

وكلُّ محبِّ أعقبَ النَّايُ لبَّهٗ***سلوَّ فؤادٍ، غيرَ لبِّك ما يسألُو

“Her sevenin **kalbi**, sevgiliden uzaklığını tadınca teselliyi bulur

Senin teselliyi bulmayan **kalbin** hariç...”

“Lubb” lafzının, bir yerde ikamet etme, ayrılmama, muhabbet, bağlılık ve itaat manalarının hepsi asıl mana olan “safılık, arınma, tercih etme” manaları etrafında bulunduğu yere göre şekillenmektedir. Hurmanın kalbi “لُبُّ النَّخْلَةِ”, ceviz ve bademin kabuğunun içinde kalan kısım ise “لُبِّ الْجَوْزِ وَاللَّوْزِ” tabirleriyle anlatılırken; lubb lafzını insan için kullandığımızda şüphelerden arınmış bir anlayış ve akıl anlaşılmalıdır. Eşya için lubb lafzı, eşyanın saf, katıksız olanını ifade etmektedir.⁶¹²

Lafzın sebat etme manasına binaen, Ferrâ; eşini seven bir kadının, sevgisinde kararlı ve asla sevgisinin değişmeyeceğini anlatmak için “أَمْرًا لَبَّيَّةً” ifadesinin kullanıldığını söylemektedir.⁶¹³

“اللَّبُّ” mutlak manada akıl ve kalp değildir, bunlardan daha özel bir anlam taşır. Aynı zamanda “الإلباب” da mutlak manada bir yerde ikame etmeyi ifade etmez. Çünkü başta da söylediğimiz gibi bu lafızlar safılık, arınma ve tercih etme anlamlarını içlerinde barındırmaktadırlar. “اللَّبُّ” bu manaları kapsayan masdardır. Arapların “لَبَّيْكَ” (lebbeyk) sözü buradan gelmektedir. “Senin yanında, huzurunda seçilmiş saf bir makamı tercih ettim” manasındadır.⁶¹⁴ Ayrıca Ferrâ bu lafza “Sana itaatte sebat edeceğim, yani sana sürekli ibadet edeceğim” manasını vermektedir.⁶¹⁵

“Lubb” Lafzının Kur’ân’daki Anlamları:

Bu kelime Kur’ân’da on altı defa çoğul şekliyle, “أُولُوا الْإِلْبَابِ” (ulu’l-elbâb) olarak zikredilmektedir:

⁶¹¹ Âdil Abdulcebbar Zâyid, *Mu’cemü elfâzi’l-‘ilm ve’l-ma’rife*, s. 206.

⁶¹² Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 10, s. 172.

⁶¹³ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, c. 5, s. 199.

⁶¹⁴ Mustafavî, *et-Tahkîk*, c. 10, s. 173.

⁶¹⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, c. 1, s. 216; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, c. 5, s. 199; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. 1, s. 731.

أَنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَبْصَارِ

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda **ulu'l-elbâb** için elbette ibretler vardır.” (3/Âl-i İmrân, 190)

Bu tabirin geçtiği ayetleri incelediğimizde müfessirler “lubb” lafzının akıl anlamını tercih etmekte ve “ulu'l-elbâb” tabirine “akıl sahipleri” anlamını vermektedirler.⁶¹⁶ İbn Âşûr, “lubb’un bir şeyin özü ve kalbi manasında olduğunu ve aklın insandaki en faydalı şey olmasından dolayı bu lafzın, ayetlerde akıl olarak yorumlandığını” söylerken⁶¹⁷; Râzî de “lubb’un asıl manasından yola çıkarak, onun her kabuğun içindeki öze inebilen ve sözün zahirinden, onun asıl manasına intikal edebilen akıl” olduğunu⁶¹⁸, İbn kesir ise onun, “tüm açıklığıyla eşyanın hakikatini idrak eden zeki, kâmil bir akıl” olduğunu belirtir.⁶¹⁹ Râgıb el-İsfahânî ise “lubb’un akıldan daha özel bir mana taşıdığını onun, kirlerden ve lekelerden halis bir akıl olduğunu dolayısıyla her “lubb’un bir akıl, fakat her aklın bir “lubb” olmadığını söyler. Bundan dolayı Allah, günahların kirlerinden arınmış akılların idrak edebileceği hükümleri “ulu'l-elbâb” ile alakalandırmaktadır.⁶²⁰ Âlûsî “kâfirlerin de akıl sahibi olduklarını ancak tezekkür etmedikleri için deli hükmünde olduklarını” söyleyerek bu görüşü desteklemektedir.⁶²¹

Müfessirler, ayetlerin bağlamına göre “ulu'l-elbâb” tabirinin:

- Allah’ın emir ve yasaklarını akleden, tedebbür edip Allah’ın yarattığı göklerden ve yerden ve onlar için hazırladığı rızıklardan öğüt alan⁶²²,
- Alışla gelmiş olana taraftarlık etmekten yani atalarının dinine uymaktan ve her türlü çelişkiden uzak olan⁶²³,

⁶¹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 6, s. 211; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, c. 2, s. 11; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, c. 7, s. 137; Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 1, s. 160; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, c. 1, s. 701; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, c. 1, s. 57; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 3, s. 42; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 3, s. 64.

⁶¹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. 3, s. 64.

⁶¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, c. 19, s. 32.

⁶¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, c. 2, s. 184.

⁶²⁰ İsfahânî, *Müfredâtü’l-‘alâmîyyîn*, s. 733.

⁶²¹ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 3, s. 139.

⁶²² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 5, s. 580.

⁶²³ Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, c. 3, s. 186; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 3, s. 139.

- Ayakta dururken, otururken, yatarken Allah'ı zikreden, göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür eden⁶²⁴,
- Hak gözüyle yaratılmışlara bakan⁶²⁵,
- Akıllarının gerektirdiğini yapıp bunlar üzerinde kafa yorup hakikati gören⁶²⁶,
- İlim sahibi olan ve bu ilmiyle amel eden⁶²⁷ kimseler için kullanıldığını ifade etmektedirler.

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَنْبَابِ

“O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak **derin kavrayış sahibi olanlar** düşünüp anlarlar.”
(2/Bakara, 269)

İnsanın hikmeti tezekkür etmesi ve bu hikmetin yol göstericiliğine vakıf olması insandaki “lubb”ün hazır olunmuşluk düzeyi ve gücü ölçüsündedir.⁶²⁸ Bu da bize her insanda eşit düzeyde “lubb” olmadığını göstermektedir.

Aklın mükemmelleşme düzeyine göre lubbün seviyesi belli olur. Zahiri akıl kemale erdikçe “lubb” halini alır. Bu yüzden Allah Bakara suresindeki “*Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde....aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.*”⁶²⁹ ayetini “akleden bir topluluk için” ifadesi ile bitirirken Âl-i İmrân suresindeki “*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda ulu'l-elbâb için elbette ibretler vardır.*”⁶³⁰ ayetini ise “halis akıl sahipleri için” ifadeleriyle bitirmektedir.⁶³¹

Lubb lafzının arap şiiirlerinde lugavî manasında, akıl ve kalp şeklinde kullanıldığını, incelediğimiz müfessirler tarafından ise akıl manasının tercih edildiğini görmekteyiz. Ancak müfessirler lafza akıl manasını verirken, onun

⁶²⁴ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. 2, s. 152.

⁶²⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. 4, s. 176.

⁶²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 494.

⁶²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 343.

⁶²⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 3, s. 64.

⁶²⁹ 2/Bakara, 164.

⁶³⁰ 3/Âl-i İmrân, 190.

⁶³¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, c. 9, s. 456.

“herşeyin özü” manasını dikkate alarak salt bir akıl değilde duruluğa ulaşmış kâmil bir akıl olarak yorumlamaktadırlar.

Ayetler gösteriyorki öğüt alma, tezekkür, hidayet ve takva ancak “ulu’l-elbâb” olanlar yani özlerinde (içlerinde) arınmayı gerçekleştirenler içindir. Bu kimseler saf, duru bir akla ve kalbe sahiptirler. Ayrıca lübb, imanın olduğu yer olarak kabul edildiğinden, bu kimselerin imanlarının kalplerinde ikamet ettiği ve sebat bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kur’ân’da düşünme duyuları arasında zikredilen lübb, kalp, fuâd ve sadr lafızlarının anlam boyutuna baktığımızda; hem İslâm öncesi Cahiliye Arapları hemde İslâm âlimleri tarafından kalp ve akıl manalarında kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanım Kur’ân çevirilerine de yansımakta, müfessirler ayetlerde geçen bu lafızlara kimi zaman lafza özel bir mana vermekte, kimi zaman da kalp veya akıl manasını tercih etmektedirler. Ancak bu lafızlar birbirlerinin yerinde kullanılsalar bile ifade ettikleri mana itibariyle kendilerine has özellikler içermektedirler.

“Sadr” lafzı, “herşeyin üst kısmı” manasından hareketle kalbin üstünde bulunup, onu çevreleyen ve koruyan bir katman olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla kalpten farklı bir kavramdır.

Sadrın altında bulunan kalp ise “çevrilmek, dönüşmek” manasından hareketle değişken bir yapıya sahiptir. Kalp, Araplar tarafından akıl manasında da kullanılmış ve bu mana Kur’ân’ın tefsirine de yansımıştır. Aynı zamanda Kur’ân’da geçen “*akleden kalpler*”⁶³² ifadesi, kalbin düşünme faaliyetini gerçekleştiren bir araç olduğunu göstermektedir.

Kalbin çevrelediği alt katman olan fuâd ise “kızarmak ve olgunlaşmak” manasına binaen kalbin yanıp olgunlaşarak sükûnete eren kısmıdır. Bu lafzın da müfessirler tarafından akıl ve kalp manasında yorumlandığını görmekteyiz.

En alt katman olan, “her şeyin özü” manasına gelen ve insanın kalbinin özünü ifade eden lübb ile arınmış bir akıl ve kalp kastedilmektedir. Bu mana itibariyle akıl ve kalp her lafızda farklı dereceleri ifade etmektedir. Ancak bu lafızların Kur’ân çevirilerinde aynı manada birbirlerinin yerine kullanılması ya da mutlak akıl olarak kullanılması manalar arasındaki nüansları yansıtmamaktadır.

⁶³² 22/Hac, 46.

Bu kavram Kur'ân'da sadece “أُولُوا الْأَنْبَابِ” şeklinde kullanılmaktadır. Kur'ân'da kalp sahipleri (أُولُوا الْقُلُوبِ) ya da akıl sahipleri (أُولُوا الْعُقُولِ) yerine bu iki manayı da içinde barındıran “أُولُوا الْأَنْبَابِ” tabiri kullanılmıştır. Bu da verilmek istenen manayı genişletmekte, hayrın ve salâhın bulunmasında akıl ve kalp birlikteliğinin önemini belîğ bir şekilde ifade etmektedir.

Sonuç olarak Kur'ân, Arap lisanıyla inmesine rağmen, onun üslubu, Arapların ortaya koyduğu şiir ve nesir üslubundan daha üstün ve daha belîğ olmuştur. Kur'ân dilinde yeni olan taraf, hangi sahada söz söylüyorsa söylesin, daima en üstün malzemeyi ve kasdolunan manayı ifade eden en uygun lafzı yerli yerince tayin etmesidir. Böylece mana, lafızdaki en mükemmel sûretini; lafız ise manadaki en uygun ve en sağlam yerini bulmaktadır.⁶³³

⁶³³ İzzet Marangozoğlu, “Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî'nin Beyânî Tefsir Anlayışı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, 2016, s. 186.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm, indiriliş amacı itibariyle insanlardan akıllarını kullanmalarını, düşünmelerini, anlayıp öğüt almalarını hedeflemektedir. Bundan dolayı “tedebbür”, “tefekür”, “tezekür”, “tefakkuh”, “tefehüm”, ve “taakkul” gibi lafızları pek çok kez kullanmaktadır.

Birinci bölümde incelediğimiz tedebbür lafzı, bir şeyin arkası, sonu, aşmak, geçmek, tabi olmak, ardından gelmek, gitmek, ayrılmak, işleri düzenlemek manalarına gelen “تَدَبَّرَ” lafzından türemektedir. Bu manalardan hareketle tedebbür faaliyeti; işin görünmeyen yanlarını hesaba katarak akıbetinde olacak şeyleri düşünmek, buna göre işi düzenlemektir. Böylece tedebbür lafzı, daha işin başındayken ileri görüşlü hareket etmeyi, meydana gelebilecek ihtimaller için tedbir almayı ifade etmektedir.

Kur'ân'ın tedebbür edilmesi ise bu manalardan hareketle; Allah'ın kelamındaki maksadı dikkatlice düşünmek, ayetin manalarında gizli kalan hususlar üzerinde akıl yürütüp, başlangıçta açık olmayan manalara vâkıf olabilmektir.

Arapça sözlükler, Arap şiiri, müfessirlerin görüşleri ve ilgili hadise baktığımızda; bu kavramın lugavî manasından uzaklaşmayan kullanımlar olduğunu görmekteyiz. Ayrıca müfessirlerin tedebbür lafzını; teemmül, tebassur, tefehüm, tesaffuh, tefekür ve nazar lafızlarıyla açıkladıklarını görmekteyiz.

İkinci bölümde incelediğimiz “tefekür”, “tezekür”, “tefakkuh”, “tefehüm”, “taakkul”, “teemmül”, “nazar”, “basar”, “rü'yet” ve “i'tibar” lafızları, tedebbürle yakın anlamlı düşünme lafızlardır. Bu lafızlar ortak bir eylemi ifade etseler de mana nüansları bakımından farklılık göstermektedirler.

Çalışmamızda incelediğimiz kavramlardan birisi de taakkuldür. Taakkul, Kur'ân'daki mesellerden öğüt olarak ve bunlar arasında bağlantı kurarak Allah'ın emir ve nehiyelerine bağlı kalıp nefsi kontrol altına almayı ifade etmektedir.

Taakkulle kurulan bağlantılardan sonraki ayıklama işlemini gerçekleştiren tefekkür ise somut şeyler üzerinde yapılan düşünme faaliyetini ifade etmektedir.

Düşünme faaliyetinin geçmiş şeyler üzerinde yapıldığı tezekkür ise tedebbür ve tefekkürü kapsamaktadır.

İşin başı ve ayrıntıları üzerinde ağır ağır yapılan düşünme faaliyeti ise teemmüldür. Bir bakıma teemmül, tefekkürün devamı niteliğindedir.

Tefakkuh ve tefehhüm ise düşünüp anlamanın gerçekleşme hızı ile birbirinden ayrılmaktadır. Tefakkuhta ince ve derin bir anlayış söz konusuysen, tefehhümde anlama, hızlı bir şekilde yüzeysel gerçekleşmektedir.

Nazar, basar, rü'yet ise görüşün idrak boyutuyla birbirlerinden ayrılmaktadır. Rü'yet yakîn ilmini kuşattığı için görme derecelerinin en üstününü oluşturmakta, onun alt derecesinde baktığı şeyin bilgisine sahip olan basar gelmektedir. Nazar ise bakılan şeyin görülmeme ihtimalini taşımasından dolayı en alt derece görüş eylemini ifade etmektedir.

Görünenin bilgisinden görünmeyene geçiş yapmak manasındaki i'tibar ise tüm bu düşünme faaliyetlerinin sonucunda ibret alıp, bunlardan ders çıkarmayı ifade etmektedir.

Üçüncü bölümde incelediğimiz; Kur'ân'da düşünme duyusu olarak kullanılan sadr, kalp, fuâd ve lübb lafızları ince mana farklılıkları içermektedir. Bu lafızların hem İslâm öncesi Cahiliye Arapları hem de İslâm âlimleri tarafından kalp ve akıl manalarında veya kendilerine has manalarda kullanıldığını görmekteyiz.

Filolojik analizini yaptığımız düşünme anlamındaki lafızların, Kur'ân çevirilerinde aynı manada birbirlerinin yerine kullanılması bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Her lafzın ihtiva ettiği mana incelikleri göz önünde bulundurulmadan ve bu lafızlar arasındaki nüanslar yansıtılmadan Kur'ân'ın muradı doğru anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

Akşit, Eyup, “Arap Dilinde İsm-i Fâilin Tamlanan Olarak Yer Aldığı Lafzî İsim Tamlamaları ve Türkçeye Çevirisi”, *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sy. 5, 2017, s. 65-85.

el-Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.

el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, thk., Muhammed Osman, Kahire, Mektebü's-Segâfeti'd-Diniyye, 2007.

A'şâ, Meymûn b. Kays, *Dîvânü'l-A'şâ el-kebîr*, nşr., Muhammed Hüseyin, Mısır, 1950.

el-Bağdâdî, Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kalî, *el-Emâlî*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.

el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Me'âlimü't-tenzîl*, thk., Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman b. Cum'a ed-Damîriyye-Süleymân Müslim el-Hareş, Dâru Tayyibe, 1997.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî, *Şuabü'l-İmân*, thk., Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Bombay, 2003.

el-Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.

Birişık, Abdülhamit, “Tefsir”, *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, c. XL, ss. 281-290.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk., Ahmed Abdülgafûr Attâr, Kahire, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1956.

el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim, *Ravzatü'l-muhibbîn ve nüzhetü'l-müşâkîn*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *et-Ta'rifât*, thk., Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Kahire, Dâr'ul-Fazîlet, tsz.

Dağdeviren, Alican, "Kur'ânî Anlatımda İstifham Hemzesi", *Usûl İslam Araştırmaları*, Sayı 27, 2017, s. 63.

Dâvud, Muhammed, *Mu'cemu'l-furûku'd-delâliyye fi-l-Kur'ân'il-Kerîm*, Kahire, Dâru'l Garîb, 2008.

ed-Dameğani, Hüseyin b. Muhammed, *Kâmûsu'l-Kur'ân* (Islâhu'l-Vücûh ve'nezâ'ir fi'l-Kur'ân'il-Kerîm), thk., Abdulaziz Seyyid el-Ehl, Beyrut, Dâru'l-İlm, 1983.

ed-Düelî, Ebü'l-Esved, *Dîvân*, thk., Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, Bağdad, 1954.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb, *Şerhu dîvâni Züheyr b. Ebî Sülmâ*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbu'l-'Arabî, 2004.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.

el-Esedî, Kümeyt, *Dîvân*, thk., Muhammed Nebîl Tarîfî, Beyrut, Dâru Sâdır, 2000.

el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, thk., Hüdâ Mahmud Kırâa't, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1990.

el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-luga*, thk., Muhammed Avaz Mur'ib, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.

el-Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk., Abdulhamid Hindavi, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

el-Ferrâ, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, thk., Ahmed Yûsuf Necâtî- Muhammed Alî Neccâr-Abdulfettâh İsmâîl Çelebî, Mısır, Dâru'l-Mısıriyye, tsz.

el-Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, tsz.

el-Hayderî, Muhammed, *Ef'âli'l-Mütedâvile*, nşr. El-Merkezü'l-'Âlemî li'd-Dirâseti'l-İslâmiyyeti, Matba'atu Tevhîd, h. 1423.

el-Hemedânî, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ elfiyyeti İbn Mâlik*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire, Dâru't-Turâs, 1980.

el-Herevî, Ahmed b. Muhammed, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, thk., Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Riyad, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999.

Ellâhim, Hâlid b. Abdulkerîm, *Mefâtîh tedebbürü'l-Kur'ân ve'n-necâh fi'l-hayât*, Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2004, s. 14.

İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus, Dâru Sahnûn, 1997.

İbn Düreyd, Ebi Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri, *Cemheretü'l-luga*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddin, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk., Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.

İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk., Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1979.

....., *Mücmelü'l-luga*, thk., Züheyr Abdulmuhsin Sultân, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986 .

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, thk., Şuayb el-Ernaut, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1999.

İbn Hucr İmruülkays, b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr, *Dîvân*, thk., Mustafa Abdüşşâfi, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk., Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, 1999.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, thk., Muhammed Fuâd Abdalbâkî, tsz.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukarrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, Dâru Beyrut, 1955.

İbrâhim Mustafa v.d., *el-Mu'cemü'l-Vasît*, thk., Mecma'u'l-lugati'l-'Arabiyye, Kahire, Dâru'd-Da've, 1960.

el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî, *el-Egânî*, thk., Semîr Câbir, Beyrut, Dâru'l-Fikr, tsz.

el-İsfahânî, Râgib, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk., Safvan Adnan Davudî, Dimeşk, Dâru'l Kalem, Beyrut, ed-Dâru's-Şamiyye, 2009.

Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2010.

Karakaya, Nejdî, "Kur'an'da Sembolik Eylemler -Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Haziran, 2016 c. V, sy. 1, ss. 171-188.

Kayapınar, Mustafa, "Belagatta Temenni Üslubu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. XV, sy. 2.

Kutluer, İlhan, "Düşünme", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994. c. X, ss. 53-57.

Kümeyt el-Esedî, *Dîvân*, thk., Muhammed Nebîl Tarîfî, Beyrut, Dâru Sâdır, 2000.

Marangozoğlu, İzzet, "Beyânî Tefsirin Doğuşu Ve Gelişimi", *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sy. 2, 2016, s. 11-39.

....., "Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî'nin Beyânî Tefsir Anlayışı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, 2016, s. 185-214.

Merkezü Tedebbür, "Mefhûmu't-tedebbür", I. Uluslararası Kur'ân-ı Kerîm'i Tedebbür Çalıştayı, Riyad, , 2009.

el-Mustafavî, Hasan, *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk., Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.

er-Radî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf, *Telhîsu'l-beyân fî (an) mecâzâti'l-Kur'ân*, thk., Ali Mahmûd Mukallid, Beyrut, Dâru Mektebetü'l-Hayât, tsz.

er-Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn et-Taberistânî, *Mefâtîhu'l-gayb*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.

es-Sendûbî, Hasan, *Şerhu dîvâni İmrii'l-Kays*, Beyrut, Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1990.

es-Süyûfî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-mensûr fit-tefsîr bil-me'sûr*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 2011.

es-Süyûfî, Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî-Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, Kahire, Dâru'l-Hadîs, tsz.

eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, Beyrut, Dâr'ul-Ma'rife, 2007.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 2000.

et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk., Târik b. İvâzullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire, Dâru'l-Haremeyn, tsz.

et-Tanâhî, Mahmûd b. Muhammed el-Mısırî, *Min esrâri'l-lugati fi'l-kitâbi ve's-sunne*, Mekke, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2008.

Tırmîh b. Hakîm, *Dîvân*, thk., İzzet Hasan, Beyrut, Dâru'ş-Şarki'l-'Arabî, 1994.

Zâyid, Âdil Abdulcebbâr, *Mu'cemu elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife fi'l-lugati'l-'arabiyye*, Beyrut, Mektebetü Lübnân, 1997.

ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dârü'l-hidâye, tsz.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Esâsü'l-belâğa* b. Ömer, thk., Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

....., *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk., Abdürrezzâk el-Mehdî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, tsz.

<http://www.alukah.net/sharia/0/7893/> (erişim tarihi: 03.09.2018).

<http://www.islambeacon.com/index.php?title=%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%A3%D9%85%D9%84> (erişim tarihi: 09.09.2018).

<https://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d120s010m1> (erişim tarihi: 12.09.2018).

ÖZGEÇMİŞ

Elif OKUR 07.07.1991 tarihinde Eskişehir’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra, 2014 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. Aynı yıl İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı’nda araştırma görevliliğine başladı.

2017-2018 yılı güz döneminde Mevlana Anlaşması kapsamında Fas’ta, Rabat Muhammed 5 Üniversitesinde öğrenim gördü.

